

841002
A-12

ABAY

TANLANGAN ASARLAR

ABAY

TANLANGAN ASARLAR

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent —2009

84(5Qoz)

A12

To'plovchi

Nosir Fozilov

Abay (Ibrohim Qunonboyev)

Tanlangan asarlar [Text] / Abay (Ibrohim Qunonboyev);
to'plovchi N.Fozilov. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009. - 104 b.

Abay Qunonboyev — buyuk qozoq shoiri, ma'rifatparvari va demokrati,
yangi qozoq madaniyatining asoschisi, xalqlar do'stligining kuychisidir. Ushbu
«Tanlangan asarlar»ga uning hayot haqida chuqur mulohaza yurituvchi, ishq-
muhabbatni tarannum etuvchi, xalqqa nisbatan mehr va sadoqat hissi bilan
to'lib-toshgan she'rlari bilan bir qatorda «Ma'sud», «Iskandar» nomli poemalari
hamda falsafiy va publitsistik yo'nalishdagi «Nasihatlar»i ham kiritilgan.

4702250201 — 85
Q M 352 (04) — 2009 — 2009

BBK 84(5Qoz)

© Abay Qunonboyev.
G'afur G'ulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy
uyi, 2009-y.

ISBN 978-9943-03-228-6

QOZOQ ADABIYOTINING FAXRI

Abay (Ibrohim Qunonboyev) XIX asrning ikkinchi yarmida yashab ijod qildi. U hozirgi Semipalatinsk (Jetisuv) viloyatidagi Chingiztog' etaklariga joylashgan To'biqti urug'idan bo'lib, 1845-yil 10-avgustda tug'ilgan.

Abay o'n yoshga chiqquncha ota-onasining qo'lida tarbiyalanib, boshlang'ich ma'lumotni ovulidagi mullalardan oladi. O'n yoshga kirgach, otasi Qunonboy Abayni Semipalatinsk (Jetisuv) shahriga olib borib, madrasaga o'qishga beradi.

Abay madrasada uch yil ta'lim oldi. U o'zi bilan birga o'qigan talabalarga qaraganda ancha zeharli, fahimli bo'lgan edi, u ko'p mutolaa qilar, ayniqsa, ertak, qissa, dostonlarni; arab, fors, turk shoirlarining kitoblarini sevib o'qir va ularning yaxshi-yaxshi bandlarini yod olar edi. Natijada Navoiy, Sa'diy, Xo'ja Hofiz, Fuzuliy uning sevimli shoirlariga aylandi. U vaqtda madrasa mullabachasi bo'lgan yosh Abay:

«Fuzuliy, Shamsiy, Sayqaliy,
Navoiy, Sa'diy, Firdovsiy,
Xo'ja Hofiz—siz hammangiz
Madad bering, qilmangiz osiy»,—deydi.

Bu bilan u o'zining yuqorida nomlari qayd qilingan buyuk shoirlarga bo'lgan muhabbatini izhor qiladi. U shoirlardan o'z ijodi uchun madad so'raydi.

Masalan: o'qish davrining oxirgi yillarida Abay Semipalatinsk (Jetisuv) shahridagi «Yakshanbalik maktab» deb ataluvchi maktabga kirib ruscha ham o'qiy boshlaydi. Lekin o'n uch yoshga to'lgach, otasi o'g'liga el biylatish, mansab olib berish maqsadida o'qishdan bo'shatib olib ketadi...

Boshiga kattalarning ishi tushgan Abay jamiyatga, hayotga ziyalik bilan qaraydi va undagi kelishmovchiliklarning tub ildizini

axtara boshlaydi. Endi u sekin-asta hayotga aralashib, ijtimoiy turmushdagi qarama-qarshiliklarning boisini tushuna boradi. Abay o'z otasi Qunonboyning xalqqa nisbatan qilayotgan adolatsizliklarini ko'rib, unga qarshi chiqadi. Endi u Qunonboyning yordamchi Abayi emas, balki, adolat bayrog'ini baland ko'targan Abayga aylanadi. U Semipalatinskda (Jetisuv) madrasadan sharq shoirlarini sevishini o'rgangan bo'lsa, bu yerga—o'z ovuliga kelib xalqni dov-janjallariga adolat ko'zi bilan boqdi, o'zi tug'ilib o'sgan eliga munosib farzand bo'lishni orzu qildi. Lekin Abayning bu maqsadi yo'liga o'sha davr zo'ravonlari g'ov solib, Abayga bo'hton yog'dirdilar, uni yo'qotmoqchi ham bo'ldilar. Ular bilan Abay tengsiz jangga kirishdi.

* * *

Ma'lumki, Abay yirik sarmoyador, boy oilasidan chiqqan kishi. Uning otasi Qunonboy, bobosi O'skenboy, O'skenboyning otasi Irg'izboy ham katta boy bo'lib o'tgan. Ayniqsa, shoirning otasi Qunonboy o'z zamonasiniig yirik boylaridan bo'lib, juda badjahl kishi edi. Lekin shunday bo'lishiga qaramay, Abay o'z asarlarida o'z sinfining maqsadlarini emas, balki xalq maqsadlarini kuyladi. U ota o'g'li emas, xalq o'g'li edi.

Kun chiqish bilan kun botishning farqini bilib, o'sha davr hayotining kirdikorlarini ko'ra olgan Abay, xalq maqsadlarini tushuna bildi. O'sha davr adolatsizliklarining o'limga yuz tutganligini tushundi. Endi u o'ziga boshqa yo'l axtardi. Elni qashshoqlikka olib kelishga sababchi bo'lgan adolatsiz boylarga qarata:

O'z so'zidan boshqa so'zni uqmaydi,
Og'zi bilan o'roq o'rgan o'ngkay qirting!¹
Bir kun jiring etar, bir kun burtling
Bosh-boshiga biy bo'lgan nuqul qiyqim².
Mana ko'r, buzmadimi elning turqin! — deydi.

Abay o'sha davr «ulug'lariga» qarshi chiqish bilan bir qatorda, yaramas quldorlik, erksizlik an'analarini ham fosh qiladi. Xotin-qizlarning huquqsizligiga, ta'lim-tarbiya haqidagi eski tushunchalarga, eski urf-odatga, dov-janjalni bitimga keltirishdagi nohaqliklarga,

¹ Qirting — hovliqma, maqtanchoq.

² Qiyqim — boylar.

yolg'ochilik, yalqovlik, erinchoqlik, nodonlikka va nodon mullalarga qarshi chiqdi, ularni qattiq qamchiladi.

Abay yulg'ichlarni emas, kambag'al bechoralarni do'st deb bildi. Abay tilga olayotgan bechora xalq ikki tomonlama ezilar edi. Buni ko'rgan shoir:

Qozog'im, sho'rlik yurtim, vayron yurtim!
Qorong'ida yo'l topmay, hayron yurtim!
Yomon bilan yaxshini farq qilolmay,
Og'zida ham qon, ham moy sarson yurtim.

Tunda uyqung buzilar, kunduz kulking!
Dardingga em bo'lmadi moli-mulking
Ochko'zsan, tamagirsan, qurumsosqan.
Bor savlating boshingga kiygan tulking...

deb ularning holiga achindi. Lekin shunday bo'lsa-da, u bir kun bo'lmasa, bir kun ozodlik tongining barq urib otishiga ishonadi.

Abayning she'riy ijodi shoir qirq yoshga yetgan, 1886-yilda, kun chiqish bilan kun botishning farqini bilgandan so'ng avj oldi. Bu davrgacha u faqat she'rni tegib-qochib yozar, yozgan she'rlarini «Ko'kboy yozgan she'r» deb yuritar edi. Bu vaqtda Abay tashqi hayotni ma'nosiz hayot deb biladi. Lekin shoir qalbida o'z xalqining ayanchli taqdiriga achinish kabi zo'r dardi bor edi. Qalbidagi bu mungli zorini yoshlarga, xalqiga yetkazib berishdagi shoirning yagona quroli—she'r, o'lan bo'ldi.

Abay qozoq adabiy tili va yozma adabiyotiga asos soldi va o'z xalqiga haqli ravishda: «So'z tuzaldi, tinglovchi—sen ham tuzal!»—dedi.

Abay insonparvar shoir bo'lish bilan bir qatorda, ajoyib bastakor hamdir. U qozoq xalq kuylarini sevar, uni ustalik bilan ijro etar edi. U qo'shiq haqida:

Yuragimni timdalar,
Qo'shiq bilan shirin kuy.
Ko'nglinga turli o'y solar,
Qo'shiq suysang, mencha suy,—dedi.

Abay xalq kuylariga o'zining bir qancha she'rlarini jo'r qildi. Shu bilan bir qatorda shoirning o'zi ham bir qancha go'zal kuylar

yaratdi. Undan qolgan 26 kuy haligacha qozoq teatrlari san'atkorlari repertuaridan tushmay kelmoqda.

Umrining so'nggi yillarida bepoyon Qozog'iston sahrolariga Abay she'rlari va qo'shiqlari o'z-o'zidan tarqalib, xalq o'rtasida shoirning qadri-qiyamati, obro'si tobora ortib borayotganini ko'rgan chor Rossiyasi «zo'raonlari» Abayni qattiq ta'qib ostiga oldilar. Shunday bo'lsa ham, Abay qalamini qo'ymani, o'zining so'ziga zamondoshlari tushunmagani bilan kelgusi avlodlari tushunishiga to'la ishonadi:

Havolansin, qalqisin,
Yalin cho'g'dek bolqisin.
Kuylay-kuylay o'lganda,
Avlodimga so'z qolsin.

Mendek g'arib duch bo'lsa,
Bo'yin solsin, o'ylansin,
Qabul ko'rsa so'zimni,
Kim tanisa, shu olsin.

Bu she'rni yozgan davrida shoirning xalqi yuzasidan chekkan qayg'usi ustiga oilasida ro'y bergan fojialar ham qo'shiladi: 1895-yili Peterburgda, harbiy maktabda o'qib yurgan Abdurahmon degan o'g'li sil kasaliga yo'liqib vafot etadi. Shoir o'g'liga qattiq qayg'uradi, o'z o'g'li bo'lgani uchun emas, uning kelajagi zo'r bo'lgani uchun:

Yangi yilning boshi edi,
Men eskining so'ngi edim,—

deb qayg'uradi.

Buning ustiga (1904-yil 14-mayda) shoirning eng yaxshi ko'rgan o'g'li Mag'aviyaning bevaqt vafoti qo'shiladi va bu fojia Abayning xastalanib to'shakda yotib qolishiga sababchi bo'ladi. U hech kim bilan gaplashmaydi, hatto o'zini tabiblarga ko'rsatmaydi ham. Bularning hammasini bekor deb hisoblaydi. Shunday qilib, Abay 1904-yilning 23-iyulida o'zi tug'ilib o'sgan sahroda vafot etadi. Uning jasadi o'zi yashagan Jideboy qishlog'iga qo'yiladi. Shoir bir vaqtlar avlodlariga murojaat qilib shunday degan edi:

O'ldi desa bo'ladimi, o'ylanglar-chi,
Orqasida o'lmaydigan so'z qoldirgan?

Abay «soʻz orasini bulgʻamay, saralab», «tilga yengil, yurakka iliq tegadigan» qilib yozilgan «ichi oltin, sirti kumush», oʻlmaydigan sheʼrlar qoldirdi. Shoir «yuragida oʻti bor, tili shirin avlodning» dilida va tilida yashaydi.

NOSIR FOZILOV,
yozuvchi, Oʻzbekiston Davlat
mukofoti hamda Qozogʻistonning
«Tinchlik va maʼnaviy hamjihatlik»
nomli xalqaro mukofoti sovrindori.

SH E' R L A R

O'lan

O'lan — so'zning poshshosi, so'z sarasi,
Qiyindan qiyiltirar er donosi.
Tilga yengil, yurakka iliq tegib,
Tep-tekis, silliq kelsin aylanasi.

Saralanmay bulg'ansa so'z orasi,
Bu—oqinning bilimsiz—bechorasi.
Ham oqin, ham tinglovchi ko'pi nodon,
So'z tanimas bul yurtning bir borasi.

So'z boshi avval hadis, oyat bo'lur,
Shirasi ham ma'nosi g'oyat bo'lur.
Payg'ambar ham so'zini o'lan qilgan;
O'lan aytay, shoyadki ko'nglim to'lur.

O'landay xutba o'qir keksa mullo,
O'lan aytib yig'lagan valiyullo¹,
Hamma ham chamasicha o'lan o'qir,
O'lan bilan yozilgan Kalimullo².

O'langa ishqimiz bor qadim choqdin,
Lekin qanday naf bo'lar maqtanmoqdin!
Ichi zar, sirti kumush so'z yaxshisin—
Kelishtirar kim ham bor mo'l qozoqdin?..

So'zni chertib so'zlasang, har kim siylar,
Maqol qo'shib so'zlarkan keksa biylar.

---

¹ Valiyullo — ollohning vasli.

² Kalimullo — ollohning so'zi, kitobi, qur'on.

Oqinlari beaql, nodon ekan,
Bekor so'zni teriday nuqul iylar.

Qo'lida ham qo'bizi, ham do'mbira,
Hammaga maqtov o'qir, qo'ymas sira
O'lan aytib xayr tilar, elni kezib.
So'z qadrin yerga urar, bo'lib xira.

Mol uchun so'zni bezar, vijdon sotar,
Mol uchun bo'yin egar, molday yotar.
Mol uchun ham aldaydi, ham avraydi,
E, xudo, shu oqinlar qachon qotar?

Boylarni maqtay berib so'z qolmapti,
O'lan aytib, mol yig'ib, boy bo'lmapti.
O'lanning qadri ketdi el ichida,
Qadrini ketkizganlar yo'qolmapti...

Keksa biydek maqolga burmagayman,
Yo oqindek xayr tilab yurmagayman.
So'zim — o'zga, tinglovchi sen ham tuzal,
Behuda gapdan suhbat qurmagayman.

El chopgan botirlardan so'ylab bersam,
Oshiqlar, ma'shuqlardan kuylab bersam,
Anchayin hangoma deb tinglardingiz.
So'zlarning sarasini so'ylab bersam...

Ammo, aql chorlanmagan mehmon emish,
Aqli borgan bunday umr zindon emish...
Kechiring, nodonlarga tegib o'tsam,
Bu elda to'g'ri aytgan yomon emish...

To'g'ri so'zlik o'lanim o'zing ko'rkam!
Mayli, tatimasa ham so'yla bardam...
Bu yurt so'z oshig'imas, mol oshig'i,
Roziman, mingdan biri tushunsa ham...

O'zi bilan yovlashgan yurtim, tingla!
O'zi bilan dovlashgan yurtim, tingla!

Dardingga davo bo'lsin o'lanlarim,
Bir-birini ovlashgan yurtim, tingla!

Nahot senda qolmagan nomus va or?
Nahot nomus va insof emas darkor?
Teran o'y, teran ilm yo'ling ochsin.
Yolg'on o'lan va so'zdan olam bezor...

1887

BURGUTCHI

Qor yoqqanda burgutchi chiqar ovga,
Toshdan tulki topilar poylaganga.
Yaxshi ot totuv yo'ldosh—bir g'animat,
Yaxshidir ixcham kiyim ovchi odamga.

Birdaniga yo'liqsa tulki izi
Axtarib ovchi haryon ko'z solganda.
Burgutchi tog' boshida, qo'lda burgut
Ketgan izni sinchiklab payqaganda.

Tumag'ini burgutchi boshdan olar,
Qiron qush ko'zi ko'rib intilganda.
Past uchsam tulki o'rlar qutular, deb,
Uchadi ko'z o'ynatib tik osmonga.

Ko'rib, to'xtab qoladi qochgan tulki
Qutulmasin bilgan-chung bo'sh qochganga,
Og'zin ochib qaqaqlab, tishin qayrab,
U ham kurash qiladi chivin jonga.

Qiziqar shunda ovchi, zavqqa to'lib,
Ot qo'yar qaramay hech yiqilganga.
Qirq pichoq-la g'ijinib turgan tulki,
U ham o'ng'ay yov emas, zo'r qironga.

Sakkiz nayza qo'lida, ko'z olmasdan
Botir ham tashlanadi u qurbonga.
Qanot, dumi shuvillab ishqiradi,
Ko'kdan qiron yashinday qo'yilganda.

Yarq-yurq etib ikkovi olishadi,
Yakka botir chiqqanday jang maydonga,
Biri havo, biri yer yovvoyisi,
Odam uchun botishar qizil qonga.

Qor—oppoq, burgut—qora, tulki qizil
O'xshaydi go'zal suvda cho'milganga.
Qora sochin ko'tarib ikki barmoq,
U ham bilq-bilq, etmasmi siypaganda.

Oppoq et, qip-qizil bet yap-yalang'och,
Qora soch qizil yuzni yashirganda
Kuyovi er, qaylig'i go'zal bo'lib,
Yana o'xshar tor to'shakda yotishganga.

Yag'rini orqasidan bilqillaydi,
Qiron bukilib ostida dal bosganda.
Qushi ham egasiga xo'rozlanar,
Oltmish ikki hiylali sayd olganda.

Ovchining chehrasiga shodlik chiqar.
Tulkini qanjig'iga boylaganda,
Silkib kiyib tumag'ni, ham nosvoyni
Bir otasan, dilga shodlik joylanganda.

Tog'dan jiyda terganday ola bersa,
Bir yashaysan xumoring har qonganda.
Ko'nglida yo'q hech qanday yomon niyat,
Ov bo'ladi kengashing, qush solganda.

Hech kimga ziyoni yo'q, o'zim ko'rgan,
Xo'b qiziq, ish ekan bu shum dunyoda,
Sezgisi chuqur hamda aqli borgan
Bari aniq, ko'rinar o'ylaganda.

Uqmassan ustin qarab o'ta bersang,
Suratin ko'rolmassan ko'p boqmassang.

Ko'lankasi tushadi tez ko'nglingga
Har so'zni bir o'ylanib salmoqlasang.

Yigitlar, bu so'zning hech ma'nosini,
Bilolmassan qush solib zavq olmasang.

1882

* * *

Yoshlikdan bilim izlab yugurmadim;
Xayrin bildim, biroq, yuz o'girmadim.
Ulg'ayganda — qaragam qo'lim quruq,
Kechikib qo'l cho'zdim-u, ulgurmadim.

Bilimsiz qolganimga kim gunohkor?
Izlasam bo'larmidim munchalik xor?
Odamzod tasallisi farzand ekan,
Farzandimni bilimga qo'ymadim zor...

Madrasaga berdim men adab uchun,
Bilim uchun, nainki mansab uchun!
O'zim ham yuksaklarga qanot qo'qdim,
Ayb bo'lmas orzu uchun — talab uchun...

Kim aytar: yomon bo'ldim, yo'ldan qaytdim?
Qozoqqa shirin-shirin o'lan aytdim;
O'landa hech kim menga teng kelmadi,
Lekin qadrim topolmay, yig'layman jim...

1885

* * *

Qaridik, g'amga botdik, uyqu sergak,
Achchig'ing xuddi zahar, o'ying ko'lmak.
Dardlashishga kishi yo'q so'z uqarlik,
Kim ko'ngilni ko'tarib bo'lar ermak.

Yosh—qarir, yo'q—tug'ilar, tug'ilgan—o'lar,
Taqdir yo'q, o'tgan umr qaytib kelmas;
Bosgan iz, ko'rgan qiziq qola berar,
Bir xudodan boshqaning bari o'zgarar.

Mard ishi aqlga kirmas bo'yni yengar,
Hunarsizning qiligi chala ko'rar.
Chin o'ylamay, berilib bir ish qilmay,
Erinchak oqibatda ko'pga ko'nar.

Yomonlar qilolmaydi halol emgak,
G'arlik, o'g'irlik qilib kular toza,
Harom ishdan yomonlik ko'rmay qolmas,
Ming kun sinmas, bir kuni sinar ko'za.

Odamzod tiriklikni davlat bilsin,
Aql topsin, mol topsin, halol yursin.
Ikkovining biri yo'q ovul kezib,
Xo'r bo'lib, bekorga kun o'tkazmasin.

Nodonlar bo'sh so'zlarga quloq solar,
Chin so'zning foydasidan chetda qolar.
Rost so'zning hech bilmaydi xosiyatin,
Chinni qo'yib, yo'q so'zdan lazzat olar.

Aqllik qora qilni qirqqa bo'lar,
Har narsaga o'ziday baho berar.
Nodon kishi hech narsa bilmay turib,
Maxtanib, ko'cha-ko'yda ko'krak kerar.

Xalqqa ichidan yov, sirtidan kular,
Tirigida do'stin so'kib, o'lsa yig'lar.
Bir-ikki yo'li bo'lgan kishi ko'rsa,
Xudo sevib yaratgan ushbu deyar.

El buzilsa topadi, shayton o'rnak,
Farishta pastga tushib, qayg'i yemak,
O'zinning itligimdan bo'ldi demay,
Yengdi-ku, deb shaytonga qilar ko'mak.

Qo'ldan kela berarmi yurt boshqarmoq,
Halollik, haromlikni kim teng ko'rar?
Shuhrat uchun g'ayratsiz bo'lis bo'lmoq,
Itday bo'lib o'ziga so'z keltirar.

1886

Qozog'im, sho'rlik yurtim, vayron yurtim!
Qorong'ida yo'l topmay, hayron yurtim!
Yomon bilan yaxshini farq qilolmay,
Og'zida ham qon, ham moy sarson yurtim!

Qarasam, ajabtovur yuzing sening,
Nechun axir, aldanchi so'zing sening?
Donolarning hikmati pisand emas,
G'ofil qolgan, adashgan o'zing sening!

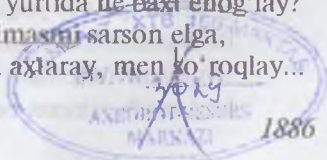
Tunda uyqung buzilar, kunduz—kuling,
Dardingga em bo'lmadi moling—mulking!
Ochko'zsan, tamakorsan, qurumsoqsan,
Bor savlating boshingga kiygan tulking...

Biy bo'ldi qiyqim boylar bosh-boshiga,
Dog' soldi, zahar soldi yurt oshiga,
Qo'rqaman, asosi yo'q ko'r singari,
Elim unar buzuqlar aldashiga!..

Otalarga o'xshamay qoldi turqing,
Yopiray, muncha ketdi, elim, xulqing!
Birluk yo'q, baraka yo'q, buzildi fe'l,
Qani yig'gan davlating, boqqan yilqing?

Elat bilan elat yov, biylik uchun,
Og'a bilan ini yov siylik uchun,
Qozog'im, o'z-o'zingni o'nglamasang,
Badbaxt kunga qolmasmi taqdir butun?

Men netay, axir kimga umid bog'lay?
Qo'rroq qo'llar yurtida ne baxt ehog'lay?
Bir yo'lchi topilmasmi sarson elga,
Men izlay, men axtaray, men so'roqlay...

* * *

Qalbingda o'zing bo'lsa,
Ushbu so'zga ber ko'ngul!
Agar o'zing bo'lmasa,
Mayli, tiril, mayli, o'!

Tanimassan, ko'rmassan,
Ko'z o'zingni bossa kul.
Imomsizlik nomozda
Qizil boshdan qolgan ul.

Chuvlagan el ne topar
Boshqarmasa bitta qo'l,
Barakali bo'lsa el,
Yoqasi yaylov u bir ko'l.

Yaproqlari chayqalib,
O'ynab turar essa yel.
Yon-beriga gurkirab,
Quyib tursa oqqan sel.

Uning moli o'zgidan
O'zgacha bo'lib o'sar ul.
Barakasi ketgan el
Suvi sassiq, botqoq ko'l.

Qushlar qanqib yoqalab,
Bola ochmas sira ul.
Uning suvin ichgan mol
Ichi ketib oshmas bel.

Ko'l deb, uni kim aytar
Suvi qursin, u bir cho'l.
Yedinitsa yaxshisi
Ergashgan el—shunday Nol.

Yedinitsa Nolsiz oq
Bosh-boshdoqlik bo'lar ul.
Yedinitsa bo'lmasa
Nima bo'lar hamma Nol?

Barakangni qochirma,
El tinch bo'lsa yaxshi ul.
To'g'ri so'zga talashib,
Oq yem bo'lma, jonim bo'!

1889

* * *

Men o'lanni yozmayman ermak uchun,
O'tgan-ketgan gaplarni termak uchun.
Men o'lanni yozaman tushunganga,
Avlodimga bir saboq bermak uchun.
So'zimni tentak uqmas, ziyrak uqar,
Ko'nglimning ko'zi ochiq, sergak uqar.

Qiyshiq-qing'ir yo'llardan kelma menga;
To'g'ri kel, ko'p sir ochib tashlay senga.
Ehtimol, birinchi gal uqmassan ham,
O'lan alifbesidan boshlay senga.
Aytib qo'yay, yoqmasa shu zamonoq ayt;
Yangi o'lan so'ramay, ovlingga qayt.

Men o'landa afsona kuylamadim,
Oltindan quyma qizni o'ylamadim.
Keksalarga hech o'lim tilamadim,
Yoshlarga yomon bo'l, deb so'ylamadim.
Jirkanmayin, so'z aslin mendan so'ra
So'zimning tagi teran, payqab qara.

Ota bilan olishgan—odam emas...
Sargardon ham sayoqlar hech kam emas.
Vatansiz, nodon, molsiz yetib-ortar,
Xotinboz, quruq savlat, sir ham emas:
Qozoqda bangilar ham chiqib qoldi.
Behunar hangilar ham chiqib qoldi.

O'lan ko'p, tuzsiz o'lan tegdi jonga.
Yolg'on gap to'lib ketdi bu jahonga.
Oqinlarga, yalinaman, aqlga kir,
Asl so'z, saylab so'yla yosh insonga.
O'lan bor—o'lanlarning o'lanidir.
O'lan bor—bema'nidir, bema'nidir.

YIGIT SO'ZI

Salom berdim qalam qosh,
Senga qurbon mol ham bosh.
Sog'inib, seni o'ylab,
Ko'zdan oqar qaynoq yosh.

Sendan ortiq jon tug'mas,
Tug'sa tug'ar—ortilmas.
Bir o'zingdan boshqaga,
Oshiqligim aytilmas.

Asl odam aynimas,
Ishq o'tidan qayrilmas.
Ko'rmasam ham, ko'rsam ham,
Ko'nglim sendan ayrilmas.

Ko'zim yotga qaramas
Yot ham menga yaramas.
Tor to'shakda to'shingni
Iskarmidim yalang'och!

Iyig'imda sunbul soch,
Quchoqlashsak biz bir past.
Lazzat olsak bo'lmasmi?
Ko'z yumilgan ko'ngil mast!!

Sizda noz, bizda ixlos,
Shu so'zimning bari rost.
Sizday yorning dunyoda,
Lazzatiga jon to'ymas.

Eting etga tekkanda,
Daming tiyib suyganda,
Tan jimirlab, bo'y erib,
Ichim o'tday kuyganda.

KO'KLAM

Ko'klam kelsa, qolmaydi qishning izi,
Qulp urar ko'kalamzor yerning yuzi;
Jon kiradi borliqqa, tabiatga,
Ona yanglig' jilmayar kunning ko'zi.

Kulishar, o'lan aytar yigit-yalang,
O'tovda o'tirolmas qari-qartang;
Jon-jonivor, odamizod yayrab ketar,
Qushlarning qo'shig'idan havo jarang.

Qirdagi, soydagi el aralashar,
Qo'y qo'zilab, oyoqqa o'ralashar,
Qish bo'yi bir-birini ko'rmaganlar,
Quchoqlashar, o'ynashar, hol so'rashar.

Tuya bo'zlar, ot kishnar, qo'ra shov-shuv,
Kapalaklar gul izlab uchar duv-duv.
Yetti rangli gilamday yashil tusda—
Suluv qizday buralib oqadi suv.

Ko'l yoqalab uchishar o'rdak ham g'oz,
Uya izlab yugurar bola shovvoz,
Uchqur otni egarlab ko'lga tushsang,
Chaqmoqday tez ov olar bo'z dovulboz¹.

Qo'njisida o'ljasi—ovchi qaytar,
Suluv qizlar nozlanib, salom aytar.
Qush go'shtiga mos tushar nordon qimiz,
Badaningni balqitar, jimirlatar.

---

¹ Dovulboz — ov qushi, lochin.

Ko'klamday kiyinishar kelinchaklar,
Chakkasida gunafsha, boychechaklar,
Qirda to'rg'ay sayrasa, soyda bulbul,
Gul bilan to'lib ketar—tul etaklar.

Dehqonlar qo'sh qo'shadi, ekar ekin,
Hafta o'tmay ko'karar ekin-tikin,
Savdogarlar mol yuklab, tuya haydab
Olis-olis yo'llardan kelar sekin.

Olamga bezak bergan qodir mavlon,
Yer—ona, quyosh—ota, nuri jahon,
Onaday emizdirar ko'ksidan yer,
Otaday mehr to'kar yorug' osmon.

Bulut o'tsa arillab oqadi soy,
Kechasi chaman yulduz va to'lin oy,
Ne qilsin qorong'ida yarqiramay,
Quyosh chiqar chog'ida holiga voy.

Quyosh—oshiq yerni ko'p sevar emish,
Yer ishqida o'rtanib, kuyar emish,
Oshiq yigit ufqdan ko'ringanda,
Yulduz va oy sevgini qo'yar emish.

Oshiq quyosh tun bo'yi kutar emish,
Visol paytin poylab ko'z tutar emish,
Sahardan og'ush ochib sevganini,
Muhabbat olovida o'rtar emish...

Qish bo'yi yer—quyoshni izlar mushtoq,
Kuta berib sochlari bo'larmish oq;
Ko'klam va yoz vasliga qonib toza,
Gul ochilib, to'lisharmish, yetmay quchoq.

Quyoshga to'g'ri boqqan—ko'r bo'ladi,
Quyosh kulsa, olamga nur to'ladi.
Ne bilay, o'zim ko'rdim, quyosh har kech —
Oltin chodiriga kirib dam oladi.

1890

* * *

Bozorga, qarab tursam, har kim borar,
Izlagani na bo'lsa shu topilar.
Birov ovqat oladi, birov marjon,
Har kimga bir xil narsa bermas bozor.

Har kimning izlagan bir narsasi bor,
Chamalab oqchasiga shundan olar.
Birov uqmas bu so'zni — birov uqar,
Bahosin fahm qilmay hayron qolar.

So'z uqar ushbu kunda kishi bormi?
Demayman, so'zim yurtga birda yoqar.
Yozgan so'ng yerda qolmas teshik munchoq,
Birovdan-birov olib, elga tarar.

Bir kishimas, yozganim yalpi yurt-ku,
G'ijinmayoq chirog'im, uqsang yarar.
«It marjonni na qilsin» — degan so'z bor,
Dili o'tli yigitlar bir o'ylanar.

1886

* * *

Yigitlar, o'yin arzon, kulki qimmat,
Ikkisi ikki narsa — sir va sumbat.
Tilda emas, chin qalbdan do'st bo'larlik
Kishi bo'lsa yaraydi qilsa suhbat.

Bir xil odam tinglar uydan chiqqanicha,
Bir xil odam quloq solar uqqanicha.
So'z ma'nosin tushunarlik bir xili bor,
Mag'zin chaqar har bir so'zni o'z holicha.

Chin yurakdan sevsa ekan kimni sevsa,
O'z so'zida tursa ekan yonsa, kuysa.
Bir xil nozik ipak kabi bo'z bolalar,
Arzon bo'yoq kabi aynar bir nam tegsa.

Bo'z bolaga kelishadi talabchanlik,
Xush fe'llik, hunar bilish va ishchanlik.
Ba'zi yigit sirtidan xush ko'rinadi,
Qilgan ishi maqtanchoqlik va manmanlik.

Shu ajoyib kunlaringni totuv o'tkaz,
Yetishmasa biringniki, biring yetkaz.
Beg'araz, inoq bo'lgin, chin ko'ngildan,
Xiyonatli bo'lishlikni dildan ketkaz!

Bir yerda birga yursang boshing qo'shib,
Bir-biringga so'zlagin qalbdan jo'shib,
Bir-biringni hurmat etkil, izzat etgil,
Turmagin bir-biringdan qo'rqib, cho'chib.

Chin do'stlik, suhbatdoshlik ulug' ishdir,
Buning qadrin noqobillar bilmas hech bir.

Chin inson ortdan soʻzlab kulib yurmas,
Oʻzgalarga zinhor-zinhor yetkazmas sir.

Badavlat yigitman, deb, hamon boʻlmas!
Yengiltaklik qilsang sira koʻngil toʻlmas.
Er yigit oʻz yoʻlini topib yursin,
Harom tamoq boʻlsang agar, baxting kulmas.

Birovni husni bor deb yaxshi koʻrma,
Beqaror nafsing uchun chopib yurma!
Xotin yaxshi boʻlmaydi husni bilan,
Xulqini yaxshi bilmay koʻngil berma!

Koʻp chidamas, arzon mato tezdin toʻzar,
Oʻtkinchi yengil havas, dilni buzar.
Kunda koʻrgan bitta betdan koʻngil qolsa,
Qilni qirq yorgan dono doim oʻzar.

Yuragingning toʻlqini xatday tanir,
Qandaycha sezdirmaydi soʻqsa tomir.
Yor uchun joningni fido qilib —
Yuragingni bilsa albat, qilar sabr.

Ha deganda koʻrinar suluv ortiq,
Bilgil, koʻpi ularning boʻlar injiq.
«Betim bor-da, betimga kim chidar» deb,
Biri raso bino qoʻyar, biri tantiq.

Aql kerak, ish kerak, xulq kerak,
Er uyalar ish qilmas boʻlsa ziyrak.
Shilta, shilqim, loʻttiboz boʻlsa agar,
Undaylarga doʻst topilar juda siyrak.

Xotining seni suysa, sen uni suy,
Birga yonib, birga shodlan, bir oʻtda kuy.
Er aqli, xotini dono, loʻbar,
Totuv boʻlib yashasa gullaydi uy.

Yoʻq, boʻlsa xotiningning chetdan yori
Va boʻlmasa xulqining kirdikori,

Ko'ngli toza, qalbi sof bo'lsa bir gul,
Hamon birga borishar baxt sari.

Bezangan, moli ko'p, deb, boydan olma,
Yo'qsul qizi arzon, deb hech xo'rlanma.
Ori bor, aqli bor, nomusi bor,
Ota, ona qizidan g'ofil qolma.

Uyingga totuv tengdosh kelsa kirib,
Qovoq solma sen uni iymandirib.
Eri sevgan kishini u ham sevsin.
Xizmat qilsin ko'ngli toza yurib.

Boadab, ochiq ko'ngil bo'lsin o'zi,
Ma'noli, dil og'ritmas bo'lsin so'zi.
Sen uni hurmat qilib so'zlaganda,
Xotiningda bo'lmasin uning ko'zi.

Do'st bo'ladi bugun totuv, ertan botar —
Qalbingga. Hamma ishi seni sotar.
Yuragida buzuqlik yo'q, xiyonat yo'q
Chin do'stni ko'ngli ochiq kimsa topar.

«Foyda» deb, «mol» deb tug'ilar endigi yosh,
Mehnat qilib, terin to'kib hech ishlamas.
Yoymachilik qilar o'zi kulki bo'lib.
Olsa bermas, hamon uning ko'zi to'ymas.

Savdo ishi qimor kabi — olish, berish,
Ko'p kishining qilgan kasbi, mana shu ish.
Biri foyda talashib, biri aldab,
Dovlashib, urishib, sindirar tish.

Yosh bolalar tez orada do'stlashadi,
Juda yaqin, inoq bo'lib olishadi.
Bir-birini quchoqlab, hayqirishib,
O'yin bitar chog'ida solishadi.

Bittasi yig'lab kelsa uyi tomon,
Ota-ona shovqin solar undan yomon.

Totuvligi qurib ketsin, o'yini ham,
Xuddi shunga o'xshaydi ushbu zamon.

Yomon do'stlik qaziydi o'zingga go'r,
Ishonsang unga, bir kun bo'lasan xo'r.
Ori bor, uyati bor zo'rg'a ishon,
O'zi zo'rning bo'ladi himmati zo'r.

Qozoqning qaysi elining bor sarasi,
Qilt etsang doim tayyor bir jalasi.
Xulqining bir belgisi tuhmat qilish.
Yo'q bo'lsa ham besh berib olti olasi.

1886

QIZ SO'ZI

Kelishtirib maqtaysiz,
O'ylasang na topmaysiz?
Bizda erk yo'q, o'zing bil!
Alla nega boshlaysiz!..

Biz ham odam payqaymiz,
Biz mardlarni yoqlaymiz.
Sizday asl qez kelsa,
Qaytib boshni chayqaymiz.

Aqllisan, so'zing boy,
Siz yalqin cho'g', biz bir moy.
Issiq so'z kirdi ichga,
Moy turarmi erimay.

Qabul ko'rsang ko'nglim joy,
Tashlab ketsang, yopirim-oy!
It xo'r odam bo'larmi?
Bu dunyoda sho'rligingday.

Tilagimni bermasang,
Amalim ne, yerlasang,
O'rgatmagin bo'yingga,
Aniq yaxshi ko'rmasang.

Asl oshiq erga teng,
Qora ko'nglim yerga teng.
Sensiz menga yot to'shak,
Bo'lar xuddi go'rga teng.

Siz bir shunqor shohparvoz,
Yer yuzidan olgan boj.
Bizday g'arib hisobsiz,
Ko'yingda yurar muhtoj.

Tol chiviqday o'ralib,
Gul shoxiday buralib,
Salmog'ingdan yanchilib,
Qolsin xumor bir qonib.

Buni yozdim o'ylanib,
O'yda bordan to'lg'anib,
Yoqsa dilga o'qiy ber,
Yigitlar qo'lga olib.

Buni o'qisa kim tanib,
Yuragida o't yonib,
So'z uqarlik jon topsa,
Aytsa bo'lar kuy solib.

1889

KUZ

Sur bulut, rangi sovuq, to'lar osmon,
Dalani quchog'iga bosar tuman.
To'ygandanmi, bilmayman, to'nggandanmi,
Uyur-uyur yilqilar chopar har yon.

Maysazor yo'q, tarasa yellarda soch,
Tilanchiday qup-quruq har bir yog'och.
Go'daklar shovqun solmas, yugurishmas,
Cho'l yonib ketgan kabi qip yalang'och.

Birovlar — po'stin tikar, terisi mo'l,
Birovlar — juldur chakmon, kezadi cho'l;
Boy uchun kiygiz bosar gala cho'ri,
Birovlar kuni uchun oladi yo'l.

Turnalar to'p-to'p uchar tushlik yoqqa,
Sarboni bor karvonni boshlamoqqa.
Qay ovulga bormagin, g'ussa to'liq,
Yel o'shqirib chopadi tog'dan-toqqa.

Ko'ngilsiz qora sovuq, qirda yursang;
Birov kelib qaramas yolg'iz o'lsang.
Go'daklar och, ingrashar kampir ham chol,
Itlar ham och uvlashar qayda ko'rsang.

Yoz o'tdi ayron ichib yaylovlarda;
Olov yo'q, bu choq qora o'tovlarda.
Sho'ring qursin, qozog'im, sho'ring qursin,
Moling mo'l, och kezasan qishlovlarda.

* * *

Yoz ketdi, qishning boshi, dala bejoy,
Qora yel so'qib turar bir oy-ikki.
Qor tushguncha yaylovni foyda ko'rib,
Qishlovdan hamon nari o'tirar boy.

Gadoy sho'rlik yuradi poda boqib,
O'tini yo'q isinsa olov yoqib.
Xotin urchuq yigirar, yung savalab,
Chakmon to'qir sovuqda yelka qoqib.

Juldur o'tov ichida muzlar go'dak,
Na quyug, na suyug'i... bo'zlar go'dak.
Churuk kiygiz ostida titrar bobo.
Tushida go'sht ko'rganini so'zlar go'dak...

Qari qo'y so'ydirar boy baxilligi,
Och yuribdi kambag'al aqlligi.
Urishmayin yarim qop qiy bersa ham,
Qo'ychi boyning kattakon saxiyligi...

Bo'ronda ham to'ngmaydi boy bolasi,
Ovloq joyi — qozoqning keng dalasi.
Qarol o'g'li bosh bukar xizmatida,
Pisand emas ko'z yoshi, oh-nolasi.

Soyaday ham o'rni yo'q boy uyida,
Sorqo'tga ham ilinmas shu ko'yida,
Lekin uzoq ketolmas, chorasi yo'q,
Yo rabbiy, har kim kulsin o'z to'yida!

Boy bo'lsa o'z o'g'lidan ko'ngli to'liq,
Har dam maqtar: azamat, juda bo'liq...
Oshin eplab icholmas, it bolasi,
Qarol o'g'li och yotar, rangi so'liq...

Qaroliga bermaydi boy parcha non,
Xizmatga ham xayri yo'q, yovuz hayvon,
Mehri yo'q, insofi yo'q, imoni yo'q,
Nega odam yaratding, qodir mavlon!

Qaroli och o'lsa ne, boy o'zi to'q,
Haq tanimas, bag'ringga qadalsin o'q!
Yosh bola, kampir, cholni tentiratmay,
Hech bo'lmasa bir qish boq, insofi yo'q!

1889

* * *

Suluvlar sarasi,
Ko'zimning qorasi!
Qiy Naydi jonimni —
Muhabbat yarasi...

Qozoqning donosi,
Ulug'i, og'asi,
Der: «Unga teng kelmas —
Hech odam bolasi...»

Yig'layman, bo'zlayman,
Dardimni so'zlayman,
Sen uchun so'zlarning
Gavharin izlayman.

Dardimni qo'zg'ayman,
Hajrida to'zmayman.
O'zi ham bilmasmi,
Gapni ko'p cho'zmayman.

O'zi xo'p biladi,
Har zamon keladi;
Sir bermay, so'z demay,
Bag'rimni tiladi.

Oqadi ko'z yoshim;
Yo'q yolg'iz mungdoshim,
Kuyaman, yonaman,
Aylanar sho'r boshim.

Shunchalar sitammi?
Shunchalar alammi?
Yurakda o'ti yo'q —
Odam hech odammi?

Ko' rkingning dog'i yo'q,
Dog' tushar chog'i yo'q;
Arzimni aytayin,
Xoh tushum, xohi yo'q.

Oq manglay, qalin soch,
Soch degan bir quloch,
Qirmizi yanoqmi,
Qarog'i, yuzing och!

Suv bo'lib oqishing
Ham qiya boqishing —
Oromim olibdir,
Tokay jon yoqishing?

Raso bo'y, xipcha bel,
Qayrilar essa yel;
Tokay men oh uray,
Qarog'im, beri kel!

Sen kulsang — yoz bo'lur,
Hasratim oz bo'lur.
Kulib qo'y, ochilib,
Tokay bu noz bo'lur?

Dardingda yuraman,
Azoblar ko'raman,
Mol tugul, yo'lingda —
Boshni ham beraman.

Gul hiding anqiydi,
Ko' rking nur chalqiydi;
Yzoqdan ko'rganda —
Suyagim balqiydi.

Maqtashga so'zim yo'q,
So'zlashga yuzim yo'q;
Quyoshday go'zalim,
Qarashga ko'zim yo'q.

Sensan — jon lazzati,
Ko'rk — tangri davlati;
Suluvni sevmqlik —
Payg'ambar sunnati.

Quloq sol dodimga,
Ohu faryodimga;
Ko'nglimni ochdim men —
Sen parizodimga.

U yog'in o'zing bil;
Mayliga, bag'rim til,
Uzun gap qisqasi —
Ketganman senga zil.

Yig'latmay beqaror,
Zeroki, bo'lsang yor;
Kulishing, kelishing,
Qiladi ko'p xumor.

Taysalga — yigit mas,
Javob ayt bu nafas...
Xudoyo, yuragim
Yonishin qilgin bas!..

1891

* * *

Sevgi tili — soʻzsiz til,
Koʻz bilan koʻr, dildan bil,
Bir qarash, yo bir imo —
Yetar... Bogʻlanar koʻngil!

Bilardim bu tilni men,
Ovlardim koʻp dilni men:
Unutdim: bu til sirin,
Va sochi sunbulni men...

1894

* * *

Talay soʻz bundan burun koʻp aytganman,
Tegin oʻylab, koʻp qaygʻu eb aytganman.
Aqlilar orlanib uyalgan-chun,
Oʻylanib, tuzalarmi deb aytganman.

Qozoqning boshqa yurtdan soʻzi uzun,
Birining biri tezdin uqmas soʻzin.
Koʻzning yoshi, yurakning qoni bilan
Eritishga boʻlmaydi ichki muzin.

Døʻstim-ay, havolanmay soʻzga tushun,
Oʻylanchi sirtin qoʻyib, soʻzning ichin.
Irjanglamay tinglasang nimang ketar,
Chiqargan soʻz emas-ku jinni uehun.

Adashib alanglama yoʻl topolmay,
Beriroq toʻgʻri yoʻlga chiq qamalmay.
Yo ilm yoʻq yoinki mehnat ham yoʻq,
Eng boʻlmasa ketding-ku mol boqolmay.

1895

* * *

Och kishi tinchlanarmi to'ymaguncha,
To'q kishi to'yolib o'lmaguncha?
«Bir to'ysang — chala boylik» degan qozoq,
Et topsa — qo'ymas holdan toymaguncha...

Mehnatsiz, harakatsiz, sho'rlik qozoq!
Ovqat izlab tentirar, gado — qashshoq.
Tushlariga kiradi qimiz ham go'sht.
Yo'qchilik girdobiga tushgan shundoq!

Bo'lsaydi qimiz tekin, ham go'sht arzon,
Undan ham shirin ovqat qilar armon...
Ter to'kib, kun ko'rmoqlik — odat emas,
Tilanchilik, ey tangrim, qanday yomon!

Holi yo'q o'z uyida o't yoqishga,
Tentirar qaramayin qora qishga;
Bir suyag-u bir oyoq qimiz bergan —
Darro bog'lab soladi mol boqishga.

Ne iloj, yotga yollan, mol topib kel...
Moling bo'lsa, siylamay turolmas el...
Yoshlik o'tgan behuda va bemehnat,
Yoshliging o'tgan izsiz misoli yel!

Hunari bor — hech kimga qaram bo'lmas!
Erinchak hech qachon ham odam bo'lmas!
Eshak dumini yuvsang ham, halol mehnat,
Halol mehnat — hech qayda gunoh emas!

O'g'ri bo'lib yaxshi to'n kiyolmassn,
Bir o'rgansang nafsingni tiyolmassan;

Davlat ketar, or bilan nomus ketar,
Ammo, chivin joningni qiyolmassan.

Ba'ziga quvlik bilan davlat bitar,
Ba'zilar to o'lguncha tilab o'tar.
Mehnat qilmay topganing – davlat emas,
Qor suviday bir zumda oqib ketar.

Qasam urgan quvlardan nari yurgin!
Tinib oqmas suvlardan nari yurgin!
Bu yurtida tilanchi ko'p, erinchak mo'l,
Mehnat sevmas... Ulardan nari yurgin!

1895

* * *

Yoshlik o'tdi, bildingmi?
Yigitlikka keldingmi?
Yigitlik o'tdi, ko'rdingmi?
Keksalikka ko'ndingmi?

Kim biladi, shum taka,
Ne gunohlar qilgansan.
Ne qilmishlar bilgansan,
Qay ko'chaga kirgansan,
Ne yo'llardan yurgansan.

Kim biladi, shum taka,
Tugal badbaxt bo'larsan,
Og'ilda o'lgan tuyaday,
Sen ham harom o'larsan.

1895

* * *

Molga do'stning do'sti yo'q moldan boshqa,
Olarida chora yo'q aldamasga.
Qayerda pulni ko'rsa topinadi,
Odamlar la'nat o'qir unday pastga.

Mol yoyadi shuhratin bildirmoqqa.
Ko'z-ko'z qilar mol bilan kuydirmoqqa.
O'zi cho'chqa, o'zgani it deb o'ylar,
Suv sho'rva suyak bilan suydirmakka.

Aqlli, xushfe'li va orli deb,
Maqtamaydi hech kimni bu kunda ko'p.
Shu kunda mol qayerda go'ng ichida.
Oltin bersang, beradi go'ngidan yeb.

Shuni o'qib o'ylay ber bo'lsang ziyrak.
Kuchingni sot, or sotib nega kerak?
Uch narsa odazodning xosiyati,
Zo'r g'ayrat, yorqin aql, iliq yurak.

1896

* * *

Yuragim mening qirq yamoq,
Xiyonatkor olamdan.
Qanday qilib bo'lsin sog',
Ko'ngil qolgan hammadan.

Goho o'ldi, goh bo'ldi yov
Kimni sevsa bu yurak!
Bari dushman, yo yo'lga g'ov,
Suyanishga yo'q tirgak.

Yetib keldi qarilik ham,
Uni to'sar kuch qayda?!
Do'st bo'lmas qalbi beg'am,
Undan bizga yo'q foyda.

Ey, yuragi dardli odam,
Qalbindan sen xabar ol:
Unda ne bor,
qanday dard, g'am
Tilga kirar,
quloq sol.

1899

P O E M A L A R

ISKANDAR

Iskandarni hamma ham bilarmikan?
Aytib bersam ishonmay kularmikan?
Filipp poshsho farzandi, dong'i ketgan,
Hech bahodir unga teng kelarmikan?
Yoshi ham yigirma bir, raso bo'ldi;
Filipp o'ldi, o'rniga poshsho bo'ldi.
O'z davlati, o'z yurti kam ko'rinib,
Qo'shni ellar boshiga balo bo'ldi.

Iskandar qo'shin yig'ib, yo'lga tushdi,
Qancha mulk, qancha davlat qo'lga tushdi;
Daryo-daryo oqdi qon, yondi bog'lar,
Iskandarning bosqini mo'lga tushdi.
Tiz cho'kdi talay xonlar qarshisida,
Tiz cho'kdi ne sultonlar qarshisida.
Asir tushib, qul bo'ldi sanoqsiz el,
Tiz cho'kdi ne insonlar qarshisida...

Shahanshoh, deb shuhrati gap-so'z bo'ldi...
Davlati oshgan sayin — ochko'z bo'ldi,
Qo'yni to'ldi, ko'zi hech to'ygani yo'q,
Yer yuzin olmadim, deb dilso'z bo'ldi.
U, yana qo'shin yig'ib yo'lga tushdi,
Yana davlat, iqlimlar qo'lga tushdi;
Hech qayda topolmadi qo'niq, orom,
Daryo kechdi, yo'li bir cho'lga tushdi...

Olis cho'lga duch keldi u nogihon,
Qaqragan ham yalang'och qum har tomon,
Qancha tejab ichsa ham o'tmadi suv,
Cho'l taptida qovrilar mol va inson,

Bir qatra suv dardida qo'shin sarson,
Bedarmon, chala jinni va chala jon.
Qanchalar qolib ketdi bu sahroda,
Ne ilojki, yer — qattiq, yiroq — osmon...

Jahongirning oti ham qulab o'ldi,
Do'st yolin quchib g'amga oshno bo'ldi.
O'rnidan turib boqsa, olislarda —
Bir shu'la barq urmoqda... Hayrat to'ldi.
Shahanshoh shu'la tomon to'g'ri yurdi.
Sahroning qoq belida nima ko'rdi?
Oqib kelib qumlarga singmoqda suv,
Iskandar ot ustidan suvga urdi.

Toza qonib der edi: «Ne hikmat bu?
Cho'l aro qanday shirin va salqin suv...
Suv boshida badavlat el bor o'xshar,
Hammang ichib, darmon yig' va yuzing yuv!
Darmon yig'ib, suv bo'ylab ketishim bor,
Suv boshida — qal'aga yetishim bor.
Bosh egmasa — qilichim boshidadir,
Shahrin ham tosh-talqon etishim bor».

Jar solib, suv yoqalab yurib ketdi, —
Yo'lda qo'nmay, ko'p kun ot surib ketdi.
Qo'shini sovut kiygan, o'nkay botir,
Yo'l-yo'lakay bazmini qurib ketdi.
Hayron bo'ling Iskandar bardoshiga,
Yura-yura yetipti tog' boshiga,
G'oyib bo'ldi shu yerda suv oqishi,
Razm solib qaradi har toshiga.

Qarasaki, ajoyib qal'a turar,
Iskandar ot boshini darhol burar.
Tutqasin tortar oltin darvozaning,
Ocholmay, qahri qistab, har yon yurar.
Hechqachon bunday xo'rlik ko'rmagandi,
Hech darvoza oldida turmagandi;
G'olib bo'lib o'rgangan asov ko'ngil —
Xo'r lanarman, deb xayol surmagandi.

Qahri qistab, qoqishga tushdi nogoh,
— «Darvozanini och!» dedi Iskandar shoh,
— «Ijzat yo‘q, bu — tangri eshigidir!»
Qorovulning javobi soldi sado...
— «Bilmaysanmi, Iskandar degan menman.
Yer yuzini urushda yenggan menman.
U — xudo, men — podsho, nima bo‘pti,
Eng so‘nggi qal‘a uchun kelgan menman!»

— «Maqtanishga hojat yo‘q, zo‘ravonsan,
Ham zo‘ravon, ham ochko‘z, to‘ymas jonsan.
Miqti bo‘lsang — nafsingga kuching yetsin,
Bu darvoza ochilmas, bil, ayon san!»
— «Ko‘p kezdim, to‘g‘ri keldi rang-barang yer,
Qal‘alarga chang soldim misoli sher;
Qal‘angni-ku ochmaysan hech bo‘lmasa,
Xalqimga ko‘rsatayin, bir siylov ber!»

Shu zamon kelib tushdi tugun — ro‘mol;
Ovoz keldi: «Jahongir! Siylovni ol! —
Sen so‘ragan siylovning xuddi o‘zi.
Jo‘nab qol, yo‘lda ochib nazaring sol!»
Ko‘ngli to‘lib, tugunni qo‘lga oldi;
To‘xtamay, qo‘shin tomon chopib qoldi.
Ochsaki, ro‘mol to‘la — qoq suyaklar...
«Bu qanday masxara?» deb aqli toldi.

Jahannamday tutoqib ketdi birdan,
Hech ma‘ni ololmadi ushbu sirdan.
Na‘ra chekdi: «Menga shu ravomidi, —
Suyak degan topilar hamma yerdan!»
Ham tugunni irg‘itdi betoqat qo‘l...
Arastu yaqin keldi — aqli zag‘ mo‘l:
«Shoho, — dedi, — bu tortiq bejiz emas,
Xosiyatlik suyak bu — xabardor bo‘l!»

Arastu so‘zlar ekan, tinglamas kim?
Iskandar ham noiloj o‘tirdi jim.
— «Ko‘raylik, suyakmi yo oltin og‘ir.
Tarozuni keltiring!» — dedi hakim.

Tarozuni shu zamon keltirdilar;
Bir yoniga kumush, zar to'ldirdilar;
Bir yonda suyak og'ir bosib turdi;
Hammasi hayron qolib o'ltirdilar.

Yig'ildi qo'shinda bor oltin butkul,
Bosardi suyak yotgan palla nuqul.
«Xazinam yetmadi-ku! Suyak og'ir...
Chorasin top!» dedi eng keyin ul.
Hakim oldi yerdan bir siqim tuproq
Va suyakning ustiga sochdi shu choq.
Bir damda oltin og'ir bosib tushdi;
Iskandar yana hayron, xayol tarqoq.

Shahanshohning bag'rini tirnar og'u,
Chidalmayin hakimni chaqirdi u:
«Mo'jizani tushunmay, qotdi boshim,
Ma'nosini aytib ber, ey Arastu!»
— «Ko'z suyagi — bu suyak! — deb boshlar so'z, —
Tiriklikda hech qachon to'ymaydi ko'z,
Bir siqim tuproqqa ham to'yar — o'lsa,
G'azablanma, shahanshoh, bo'lma dilso'z!»

O'ylab-o'ylab podshoh boshin bukdi,
Ko'zlari kosasiga botib — cho'kdi.
Yo'l soldi o'z yurtiga qo'shin tortib,
O'lgunicha o'zini-o'zi so'kdi.
So'z tamom, adoq bo'ldi hangoma ham,
Behuda gap o'ylama buni hech dam.
Oru nomus sotma umr bozorida —
Ochko'z bo'lma, odammas ochko'z odam!

Maqtanishning xayri yo'q, yaxshi bilgin,
Donolardan o'rganib, amal qilgin.
O'z bahongni o'zingdan kim so'raydi,
Yaxshi bo'lsang — yorug'lik sochib kelgin!

MA'SUD

Yo ollo hurmatingga do'sting Mahmud,
Tilga kuch ber, bilinsin to'g'ri maqsud.
Xorun – Rashid halifa zamonida
Bog'dodda yigit bordi oti Ma'sud.

Shahardan bir kun Ma'sud chiqdi tishga,
Bordimi to'g'ri kelib biror ishga.
Bir o'g'ri ushlab, to'nab yotgan yerda
Gez bo'ldi bir bechora chol boyqishga.

Chol boyqish baqiradi faryod solib,
Ayrib olar odam yo'q uni borib.
«Kim ham bo'lsa bir erlik qilayin» deb
Ma'sud uchdi o'g'riga g'azablanib.

Ma'sudni o'g'ri chopdi qilich bilan,
Yaxshiyiq jon saqladi bir ish bilan.
Eson-omon u chol ham qutilibdi,
Ma'suddan yov qochganda urush bilan.

Ma'sudga keldi u chol ko'zin tiklab.
Ko'rsa boshdan qon oqadi mard entikib,
Chol o'ylapti qarzimni men o'tayin,
Yigit ekan bahodir, dovyurak deb.

Ey yigit, ne qilsang ham er ekansan,
Ko'rgaysan erligingning barakasin.
Ajaldan, sabab bo'lib, sen qutqarding
Shu uchun ollo senga umr bersin.

Boy emasman, botir yo xon emasman,
Otoqli, ortiq bo'lgan jon emasman.

Sabab bo'lib ajaldan qutqarding sen,
Yaxshilikni men bilmas, chol emasman.

Men bir jonman, dunyoda, jahon kezgan,
Azon bilan ketaman shahringizdan.
Ertaroq falon yerga kelib turib,
Olib qol bir mukofat o'g'lim bizdan.

Pul uchun qiziqmassan sen ham bir er,
Seni menga uchratdi parvardigor.
Bir xudoning haqqi uchun men tilayman.
Qabul qil, shartim uchun qo'lingni ber.

O'g'riga yubormadim men nomusni,
Kim pullar bunday-bunday qilgan ishni,
Ollo haqi degan hech amal ham yo'q,
«Borayin» deb va'da etib qo'l olishdi.

U yerga yigit turib erta bordi,
Oldidan chol tez paydo bo'laqoldi.
Qo'lidan ushlab olib ergashtirib,
Bir chetda turgan uyga olib bordi.

U uyda bir gul turar so'lqillagan,
Boshida uch meva bor bilqillagan,
Biri oq, biri qizil, biri sariq,
Tanlab shundan birini olgin, degan.

Oqin olsang aqling jondan oshar,
Sarig'in olsang davlating suvday toshar.
Agar qizil mevani olib yesang,
Xotin-qizda jon bo'lmas sendan qochar.

U yigit chol so'ziga quloq soldi,
Ko'zini pastga tikib oz o'ylandi.
Oqi bilan sarig'in olmayman deb,
«Qizil meva yeyman» — deb qo'lga oldi.

Men beraman, tonmayman ayta turib,
Pushaymon bo'lmay keyin yurib-yurib,

Oq bilan sarig'ini olmaganing,
Ma'nosini menga ayt yaqin ko'rib.

Men bo'lsam agar oqin yemoq dedim,
Aqli bo'ldim eldan bo'lak dedim.
Men aqlni emas, u balki meni,
Yo'lga solsa, o'rgatsa kerak dedim.

Aqlik jon topilmas menga sirdosh,
Ayniqsa so'zga nodon bo'yin bermas,
Adolatsiz, aqlsiz, orsizlarni,
Ko'ra turib ko'ngilda tinchlik turmas.

Odam dardli bo'lmasmi g'ussa tortib,
Shirin uyqu kelmaydi tunda yotib,
Yuragimning dardiga em topolmay,
Shirin osh icholmayman damin totib.

Sarig'in yeb, men bo'lsam boyning o'zi,
Og'zida xaloyiqning bo'ldim so'zi.
Palonchidan bir narsa olsak-chi deb,
Tikilar jon bitkanning menga ko'zi.

Yurt qarg'ar yurtidan ortiq boylik uchun,
Pullaydi birov tursin, birov ichin.
Ne qilsa ham nodonlar olmoq istar.
Moli qurgir kuydirib yurtning ichin.

Mehnatsiz mol so'ramoq xayrchilik,
Aqli erga ordir unday qiliq.
Uni o'ylar bu kunda odam bormi?
Foyda o'ylamay qiladi kim totulik.

Bersang qolar nimasi unda orning,
Bermasang o'zing ham it birga bo'lding.
Na o'zing it, bo'lmasa bor eling it,
Da'vosiz bir baloga minib qolding.

Qizilni yesam meni ayol suyar,
Odamlikka yurmasa ne jon kuyar.

Ayollar ham ko'p jon-ku, do'stim bo'lsa,
Deb edim bir foydasi menga tiyar.

Erkakning gar erkakda bo'lsa qasdi,
Xotin—ona, qizi yo'q kimning boshi,
Qon qahar qora kishi qasdlik qilsa;
Shunda ayol bo'lmasmi himoyachi.

Aslda odam boshi sog' bo'larmi?
Uyida tekshirilmas dov bo'larmi?
Eri achchiq aytsa, xotin yumshoq aytib,
O'tirsa burungiday yov bo'larmi?

Shuni o'ylab qizil meva men tanladim,
Bersangiz yemoq bo'lib bel boyladim,
To'satdan men bu so'zni aytganim yo'q,
Boshidayoq o'ylab tegin avayladim.

Bu so'zga solib turdi chol qulog'in,
Bo'lmasa topib aytding yo chirog'im,
Aql, davlat, avvaldan senda ekan,
Umringday uzun bo'lsin, baxting, jonim.

Bu chol bo'lak chol emas, Xizir edi,
Epin topib yigitga to'g'ri keldi.
So'ziga va aqliga, qilig'iga,
Rozi bo'lib haqiga duo qildi.

Xizirdan Ma'sud duo xo'p olipti.
So'ngidan sha'mi — jahon atalipti,
Ma'nosi bu dunyoning kuni degan,
Yetishib bizga ibrat so'z qolipti.

1887

N A S I H A T L A R

BIRINCHI SO'Z¹

Yoshim shu yerga yetguncha yaxshi yashadimmi, yomon yashadimmi, har qalay yashab keldim, umrimning ko'pi ketib, ozi qoldi, boshimdan ne-ne savdolar kechmadi: olishdim, yulishdim, aytishdim, tortishdim — xullas, boshga tushganini tortib keldim. Mana endi yoshim qaytib, qaridim, horidim, hamma qilib yurgan ishlarimda ma'no yo'qligini, hammasi shunchaki bir gap ekanligini ko'rdim, bildim. Xo'sh, endi qolgan umrimni qanday qilib o'tkazsam ekan? Mana shunisiga o'zim ham hayronman.

El-u yurtga rahbarlik qilsammikin? Yo'q, el men ko'rsatgan yo'ldan yurmaydi. Agar, boshimga tashvish sotib olaman, degan kishi, yoki hali peshonasi devorga borib tegmagan, belida quvvati, ko'kragida g'ayrati bor yoshlar rahbar bo'laman demasa, bizning elga rahbarlik qilishdan xudoning o'zi saqlasin! Mol boqsammikin? Yo'q, boqolmayman! Kerak bo'lsa bola-chaqa o'zi boqib olar. Qarigan chog'imda o'g'rilar, muttahamlar uchun mol boqib, ko'pi ketib, ozi qolgan umrimni xor qilish niyatim yo'q! Yo ilm-fan bilan shug'ullansammikin? Yo'q, unday desam bu elda ilmning qadriga yetadigan, uni tushunadigan odam yo'q. Bilganingni kimga o'rgatasan? Bilmaganingni kimdan so'raysan? Kimsasiz cho'libiyobonda oldiga matosini yoyib, qo'liga gazini ushlab o'tirgan kishidan nima foyda? Yoningda hasratlashib ko'ngil yozadigan kishi bo'lmagach, ilm-u fan kishini tez qaritadigan bir tashvish ekan, xolos.

So'filik qilib, din yo'lga tushsammikin? Yo'q, bu ham bo'lmaydi! Chunki unday qilish uchun ham tinchlik kerak. Na ko'nglingda, na hayotingda osoyishtalik bo'lmagandan keyin, bunday elda, bunday joyda so'filikka balo bormi?

Yoki bola-chaqalarimning tarbiyasiga kirishsammikin? Yo'q, bu ham to'g'ri kelmaydi. Jon deb tarbiya qilardim-u, lekin qanday

---

¹ Nasihatlar ba'zi o'rinlarda qisqartirilib tarjima qilindi.

qilib tarbiya qilishni ham bilmayman-da, axir. Xo'sh, tarbiyalaganda kim bo'lsin deb tarbiyalayman? Qaysi elga qo'shayin, qaysi tomonga yo'llayin? Bordi-yu tarbiya qilganimda ham bola bechoralar o'z ilmining samarasini tinchlik bilan ko'ra oladimi? Ko'ra olsa, qayerda, qanday qilib? Bunga hatto o'zimning ham aqlim yetmaydi-yu, ularni nima qil deb, qayerga bor deb ilm o'rgataman! Buni ham ermak qila olmadim.

Oxiri shunday qarorga keldim: xayolimga kelgan narsalarni oq qog'ozga yozaverayin, oq qog'oz bilan qora siyohni ermak qilayin. Kimda-kim bundan o'ziga kerakli so'z topsa — yozib olsin, yo o'qisin, keragi yo'q desa — o'z so'zim o'zinniki dedim-da, nihoyat, yozishga o'tirdim. Endi bundan buyon shundan boshqa ishim yo'q.

IKKINCHI SO'Z

Men bolalik chog'larimda bizning qozoqlar sartni¹ ko'rsa: «Onangni emgur, chulduragan tojik» deb; no'g'oyini ko'rsa, uni ham: «Tuyadan qo'rqqan no'g'ay, otga minsa charchab, yayov yursa dam oladi» deb masxara qilishardi. Ruslarni ko'rganda esa: «O'yiga kelganini qiladigan o'ris... Nima desang shunga inonadi...» deb ularning ustidan ham kulishardi.

Shunda men xudoga ming marta shukurki, bizdan boshqa xalqlarning hammasi yomon xalq bo'lar ekan, dunyoda eng yaxshi xalq bizlar o'zimiz ekanmiz, deb o'ylab, haligi aytilgan so'zlardan juda zavq qilib kular edim.

Endi bundoq o'ylab qarasam, sartlar ekmagan ekin, ular olmagan hosil, savdogarlari bormagan yer — xullasi ularning qo'lidan kelmagan ish yo'q ekan. Ular o'zlari bilan o'zlari ovora bo'lib, shahar xalqlari bir-biri bilan yovlashmaydi — ahil yashashadi. O'rislarni hisobga olmaganida, ular qozoqlarning o'ligiga kafan, tirigiga ust-bosh yetkazib berishadi. Qozoqlarning o'z bolasiga ishonmagan mollarini kira qilib, tashib berayotgan ham shu sartlar. O'rislar istilo qilib olgandan keyin ham, sartlar ularning ilm-u urfonlarini bizlardan ko'ra avval o'rganib olishdi. Katta-katta boylar ham, mullalar ham shularda; hushyorlik, ustalik, tejog'lilik, epchillik, uddaburonlik ham shularda, sipolik, odoblilik ham shularda.

No'g'oylarga qarasang — ular soldatlikka ham, ochlikka ham, kambag'alchilikka ham, o'limga ham chidaydi. Mullalarini izzat-

---

¹ O'zbek demoqchi.

ikrom qilib, madrasalar qurishga, dinni qattiq tutishga ham qodir. Mehnat qilib mol topish yo'llarini ham bilishadi, saltanat, hashamat ham shularda. Bizning odamlarimiz o'zlarining baloi-nafslari uchun no'g'oylar eshigida biri chorakor, biri qo'shechi bo'lib yollanib ishlashadi. Bizning eng boy deganlarimizni ham ular: «Sening naqshi oyog'ing bilan pichirating'a qo'yg'on idan tugil, chiq iflos, sassi qozoq» deb uylaridan haydab chiqarishadi.

Xo'sh, bularning bari nimalikdan? Bularning bari shundanki, ular bir-birlarini quvdi-quvdi qlimay, tinch-totuv yashab, mehnat qilib, hunar o'rganib, mol-dunyo orttirib, boyib borayotganliklaridandir.

O'rislar haqida-ku, og'iz ochmasak ham bo'ladi. Bizlar uning quli ham, cho'risi, qaroli ham emasmiz.

Bas, shunday ekan, xo' boyagi maqtanganlarimiz, zavq qilib kulganlarimiz, mazaq qilib aytgan so'zlarimiz qayoqqa ketdi?

UCHINCHI SO'Z

Qozoqlarning bir-biriga dushman bo'lishining, birining tilagini ikkinchisi tilamasligining, rost so'zi kam, mansabparast, yalqov bo'lishliklarining sababi nimada? Bunga dunyoda o'tgan barcha donishmandlar shunday javob qiladi: har qanday yalqov kishi — qo'rqqoq va g'ayratsiz bo'ladi; har qanday g'ayratsiz, qo'rqqoq kishi — maqtanchoq bo'ladi; har qanday maqtanchoq, qo'rqqoq kishi — aqlsiz, nodon bo'ladi; har qanday aqlsiz, nodon kishi — orsiz bo'ladi; har qanday orsiz kishi — yalqov, kishi oldida tilamchi, ochko'z, suq bo'ladi; bunday hunarsiz kishilar hech qachon birovga do'st bo'lmaydi.

Bu fazilatlarining hammasi to'rt oyoqli molni ko'paytirishdan boshqa narsa xayoliga kelmaydigan kishilardan chiqadi. Agar inson ekin-tikin, ilm-hunar, savdo ishlari bilan shug'ullansa, bunday yomon fazilatlar unga dorimagan bo'lur edi. Mol-dunyoning ketiga tushgan har qanday odam, molim ko'p bo'lsa, o'zinniki ham, bolalarinniki ham oshib-toshib yotsa, deb o'ylaydi. Bordi-yu moli ko'paysa, unga qarol yollab, o'zlari go'shtga to'yib, qimizga qonib, uchqur bedovni qoziqqa bog'lab qo'yib, jononlar bilan aysh-ishrat qilishni o'ylaydi... Agarda qishlovi torlik qilsa — ariza bitib, tanish-bilish qilib, boyligi orqasidan birovlarining qishlovini sotib olsa, bir iloj qilib eplab olsa, tortib olsa... Qishlovidan ayrilgan odam esa, birovning eshigiga borib yollansa, yoki omadi kelmagani

uchun eldan bosh olib ko'chib ketsa — mana, qozoqlarning o'ylagan fikri-zikri shunday.

Shunday fikrdagi odamlar bir-biri bilan do'st bo'lish to'g'risida o'ylaydimi hech? Qashshoq qancha ko'p bo'lsa, mehnat haqisi shuncha kam bo'ladi, moldan ayrilganlar qancha ko'paysa, qishlovlar shuncha ko'p bo'lib qoladi, deb men uni, u bo'lsa meni, kafangado bo'lsa ekan, deb bir-birimizga ich-ichimizdan dushmanlik qilamiz. Sal o'tmay, bu dushmanligimiz ichimizdan sirtimizga chiqadi: oshkor yovlashamiz, dovlashamiz, taraf-taraf bo'lib urish, janjal chiqaramiz. Mana shunday olishuvlarda obro'yim baland, qo'lim uzun bo'lsin, deb mansab, bo'lislik, biylik talashamiz.

Shundan keyin birona odam bolasi bundayroq, chekkaroq joyga chiqib, mehnat qilib mol topayin demaydi, ekin-tikin, savdosotiq ishlari bilan shug'ullanmaydi. Shunday qilib, ular taraf-taraf bo'lib yurganlarning bugun bittasiga, erta ikkinchisiga galma-galdan o'zlarini o'zlari sotib yurishadi. O'g'rilarga tiyim yo'q. Agar el tinch bo'lsa, o'g'rilarni ham tiyib qo'yadigan odam chiqardi. El-u yurt ikki taraf bo'lganidan keyin, ularga kim: «Men sening tarafingni olaman!» deb ont ichib va'da bersa, bular ham shu tomonga suyanib, o'g'irlik ishlarini burungisidan ham bir necha hissa oshirib davom ettirishadi.

Ba'zilar eldagi eng yaxshi odamlar ustidan: «Zo'rlik qildi, moli-jonimizni taladi» deb tuhmat qilib, soxta hujjatlar yig'ib, arizalar yog'dirisha boshlaydi. Nihoyat, jinoiy ish qo'zg'aladi. Bechoralarni tergovga chaqirisha boshlaydi. Bu yaxshi odamlarning nomzodlari saylovdan o'tib ketmasligi va haligi yolg'on-yashiq uydirmalar asosli bo'lishi uchun, bunday paytlarda ko'rmaganni ko'rdim deyidigan guvohlar oldindan tayyorlanib qo'yilgan bo'ladi. Agar ayblangan odam o'z boshini qutqarmoqchi bo'lib, yomonlardan yalinib-yolvoradigan bo'lsa — odamgarchiligi yo'qoladi; agar bordi-yu yalinmasa u holda sudlangan odam hisoblanib, hech qanday xizmatga olinmay, butun umri xavf-xatarda o'tadi. Xo'sh, endi, bo'lis bo'lib saylanganlaridan keyin esa, o'zi shu mansabga shumlik, harom niyat bilan erishgani uchun, to'g'ri niyatli kishilarning tarafini oladi deysizmi? Yo'q, albatta o'zi kabi shum, harom niyatli kishilarni qadrlaydi. Chunki, bunday kishilarning do'st bo'lsa foydasi tegadi, qasd bo'lsa qo'lidan zararli ishlar ham keladi, deb o'ylaydi.

Shu kunlarda qozoqlar o'rtasida: «Ishi bilan emas, kishisi bilan ulug'» degan maqol paydo bo'ldi. Buning ma'nosi shuki:

qilgan ishing tuzuk bo'lsa emas, suyangan kishing tuzuk bo'lsa — murod-maqsadingga yetasan, demakdir. Odatda, bo'lis uch yilda bir marta saylanadi. Saylangan odamning birinchi yili — odamlarning: «Seni o'zimiz saylamaganmidik?» — degan ta'natziyqlari bilan o'tadi. Ikkinchi yili — o'rniga saylanadigan nomzod bilan olishuv boshlanadi. Uchinchi yili esa — saylovlar yaqinlashib qolgach, qayta saylanishning iloji bo'lmasmikin, degan tashvish bilan o'tadi. Xo'sh, endi nimasi qoldi? Qozoqlarning yildan-yilga mana shunday buzuqchilikka berilib, ahvoli og'irlashib borayotganini ko'rib, men o'zimcha shunday qarorga keldim:

Xalqning bo'lislikka saylaydigan odami eng kamida falon darajada o'rischa ilmi bor odam bo'lsin. Bordi-yu bunday kishilar oralarida yo'q bo'lsa, yoki bor bo'lsa ham saylanmasa, u holda bo'lis yo uyezd boshlig'i, yo esa harbiy gubernator tomonidan tayinlanadigan bo'lsa — chamasi xalq uchun mana shunisi foydaliroq bo'larmidi deyman-da? Buning sababi, birinchidan, bu mansabparast qozoq yoshlarining ilm-urfon o'rganishi uchun ham foydaliroq bo'lardi, ikkinchidan esa, tayinlangan bo'lislar xalqqa emas, ulug'larga tobe bo'lgan bo'lur edi.

Shunday qilinsa, uning tergovlarini, so'roqlarini hisobga olmaganda, yolg'ondakam ariza beruvchilar ozayibgina qolmay, balki yo'qolar ham edi. Yana har bir bo'lisda starshinalar, biylar saylanishi — xalq uchun turgan-bitgani zarar ekanini tajribada ko'rib-bilib turibmiz. Bundan tashqari, umuman bu «biylik» qilish degan gap bizning qozoqlar orasida saylangan har bir kishining qo'lidan kelavermaydi. Buning uchun biy bo'lib saylanadigan kishilar qadimgi «Qosimxonning siyqa siyosati»ni, «Esimxonning eski yo'li»ni va «Tavkaxonning Kultepa boshidagi kengashlarida ta'sis etilgan «Yetti qonuni»ni bilmoq kerak. Bilish bilan birga, u qonunlarning qaysi biri zamonlar taqozosi bilan eskirib qolganligi va qaysi birini hozirgi zamon nuqtayi nazari bilan o'zgartirish mumkin ekanligini bildiradigan — shunga fahmi-farosati yetadigan kishilar bo'lishi kerak. Ammo, bunday kishilar hozircha bizda yo'q.

Qadimda qozoqlar hayotini yaxshi bilgan odamlar: «Xon ko'p bo'lsa, yov ko'p bo'ladi, biy ko'p bo'lsa, dov ko'p bo'ladi» degan ekan. Buning ma'nosi shundayki: agar biylar toq bo'lmay just bo'lsa, bir-biri bilan dovlashib umri o'tadi, demakdir. Bunday qilib biylarni ko'paytirguncha, undan ko'ra har bir bo'lisdan faqat uchtadan biy saylangani ma'qul. Bular albatta qo'lidan ish keladigan ilmi kishilardan bo'lishlari kerak. Bundan tashqari, ularni «muncha

yilgacha» deb saylamosdan, mudom saylashlari, biylikdan tushgudek bo'lsa ham — yomonligi elga oshkora bo'lgandan keyingina tushadigan, bo'lmasa biy bo'lib ishlayveradigan qilib saylashlari kerak... Nihoyat, dovlashuvchi shaxslar bu biylardan ikkitasini tanlab olib, uchinchisini xolis qilib saylashsa, agar bunga ham ko'nmasa, boyagi uch biydan bittasini tanlab, yoki chek tashlash yo'li bilan saylab olib, arz-dodlarini shunga aytsa — ehtimol, janjalli ishlar oson bitgan bo'lur edi.

TO'RTINCHI SO'Z

Har bir farosatli odam kulki degan narsaning mastlik ekanini, har qanday mast kishi g'ofil bo'lishini va bosh og'riq gaplarni ko'p gapirishini yaxshi biladi. Zotan, bunday bekordan-bekorga kulaveradigan kishining yo aqli joyida bo'lmaydi, yo esa kulaman deb ishidan, ro'zg'oridan, nomusidan ayrilganini o'z ham bilmay qoladi. Bunday kishilar bu dunyoda ham, u dunyoda ham oxir bir azob chekishi bor.

Qayg'u-hasrat nimaligini biladigan, fikr qila oladigan kishi bu dunyoda ham, u dunyoda ham ortiq qiynalmaydi — ishi pishiq bo'ladi. Odatda, pishqlikning tagi mo'lichilik bo'ladi. Xo'sh, endi, agar shanday bo'lsa, biz doimo qayg'u-hasratga yor bo'lib yura olamizmi? Doimo qayg'u-hasratga yor bo'lib yurishga jonimiz to'zim bera olarmi ekan? Yoki, deylik, doimo kulmay yura olamizmi? Shunday doimo kulmay yurishga chiday olarmi ekan inson? Yo'q! Men, doimo, qayg'u-hasrat bilan yurish kerak, demayman. Ammo hech qayg'u-hasrat chekmaslik ham mumkin emas. Demak, ko'proq ana shu qayg'u-hasratdan qutulish uchun harakat qilish kerak. Qilganda ham — bilib qilish kerak. Chunki har qanday o'rinli harakat qayg'u-hasratni kamaytiradi. Shunday qilib, qayg'uni o'rinsiz kulgi bilan emas, o'rinli harakat bilan kamaytirish zarur!

Qayg'u-hasrat uyiga kirib qolib, undan chiqolmay qolishning o'zi ham bir halokatdir. Sen birovning yomon qilig'idan kulsang — rohatlanib kulma, achinib, izza bo'lib kul. Zotan, achinib, izza bo'lib kulishning o'zi — qayg'u-hasratdir. Demak, bunday o'rinda o'zing ham doimo kulavermaysan, albatta. Bordi-yu, yaxshi odamning yaxshi qilig'idan kulsang, uning shu yaxshi qiliqni yaxshilikdangina topganini o'zingga ibrat qilib kul. Yaxshi-yomonni ko'rib ibrat olmoq — hayotda seni yo'ldan ozishdan ehtiyot qiladi. Men hamma kulgilar to'g'risida gapirib o'tirmayman. Ammo shu kulgilarning ichida bir kulgi borki, bundan xudoning o'zi asrasin!

Bu kulgi xudoning o'zi yaratgan joydan — yurakdan chiqmay, balki aksincha, mutlaqo soxta bo'lib, xo'jako'rsingagina kulinadi.

Har qanday odam bolasi tug'ilishda yig'lab tug'iladi-yu, keyin o'layotganda norozi bo'lib o'ladi. Shu ikki o'rtada dunyoning u-bu rohatlarini totib ko'rolmay, birining ketiga biri tushib, biriga biri maqtanib, ne-ne esiz umrini qayoqdagi bo'lmag'ur ishlarga sarf qilib, ma'nosiz o'tkazadi-da, o'lim oldida ado bo'lgan oltin umrining hatto bir kunini ham butun bisotini, mol-dunyosini sotib qaytarib olishning ilojini topa olmay qoladi.

Quvlik va shumlik bilan kun ko'rish, ko'z suzib, tilamchilik qilish — bu bir hunarsiz itning ishidir. Sen agar odam bo'lishni istasang — avvalo o'z g'ayratingga tayanib mehnat qil, mehnat qilsang qora yer ham sendan o'z nozi-ne'matini ayamaydi va sen hech qachon xor-zor bo'lmasan.

BESHINCHI SO'Z

Ba'zan ichingdagi qayg'u-hasrat o'zingga ham bo'y bermay, tashqariga otilib chiqadi: badan-badaningni jimirlatib, bo'g'in-bo'g'inlaringni bo'shashtirib, yo ko'zingdan yosh bo'lib, yo esa tilingdan so'z bo'lib oqadi. Men qozoqlarning bir necha martalab: «E, xudoyo, hargiz yosh boladay beg'am qilgaysan!» deb tilak tilaganlarini o'z qulog'im bilan eshitganman. Bunday deyishlarining sababi: go'yo ular o'zlarini yosh bolalardan aqlliroq hisoblab, g'amgin ko'ringusi keladi. Xo'sh, ularning g'amlari nimadan iborat? Buni ularning maqollaridan ham bilib olsa bo'ladi: «Yarim kunlik umring qolsa ham, bir kunlik mol yig'», «O'zingda yo'q bo'lsa, otang ham dushman», «Mol — odamning jigar go'shti», «Moli ko'pning — yuzi yorug', moli yo'qning — yuzi choriq», «Yer ozig'i bilan bo'ri ozig'i yo'lida», «Erning moli elda, xohlaganda qo'lda», «Yegan og'iz uyalar», «Olag'on qo'lim berag'on», «Mol topgan erning yozig'i yo'q», «Boydan umidsiz — xudodan umidsiz», «Qorning ochsa, qorali uyingga chop», «Sayri yo'q ko'ldan bez, xayri yo'q eldan bez» degan kabi maqolalari juda ko'p.

Xo'sh, bu maqolalardan qanday ma'no chiqadi? Bundan ma'lum bo'ldiki, qozoqlar tinchlik uchun, ilm-fan uchun, adolat uchun g'am yemas ekan, balki aksincha, mol-dunyo uchun g'am chekar ekan; qanday qilib mol topishning yo'lini bilmas ekan; bilganlari ham molliklarning molini aldab yoki avrab olish, bordi-yu unga ham ko'nmasa, yovlashib olishdan iborat ekan. Agar

moli bor bo'lsa, o' otasi bilan ham yovlashishdan uyalishmas ekan. Ishqilib o'g'irlik, shumlik, tilanchilik, qo'ying-chi, shunga o'xshash yaramas fazilatlar bilan mol topsa — buni aybga sanamasligimiz kerak ekan.

Bularning yosh bola aqlidan qayeri ortiq? Lekni qizig'i shundaki, yosh bola lang'illab olov yonib turgan o'choqdan qo'rqadi, ammo mana bular esa do'zaxdan ham qo'rqmas ekan; agar yosh bola uyalsa — qizarib yerga qaraydi, ammo bular esa bez bo'lib turaverar ekan. Shumi ularning yosh boladan ortiqligi? Qo'limizdagi bor molimizni ulashib bermasak, biz ham o'shalardek bo'lmasak, yuz o'girishar ekan, shumidi bizga kerak el-u yurt?

OLTINCHI SO'Z

Qozoqlarda: «Hunarning boshi birlikda, rizqning boshi tiriklikda» degan maqol bor. Ammo ular: bunday birlik qanday eilda qanday qilsa bo'ladi — buni bilishmaydi. Ular: ot o'rtada, osh o'rtada, kiyim o'rtada, boylik o'rtada bo'lsa ekan, deb o'ylashadi. Unday bo'lsa — boylikdan nima foyda-yu, kabag'allikdan nima ziyon? Unday bo'lsa — oshna-og'ayning yo'qolmay turib, mol topishning nima keragi bor? Shumi birlik? Yo'q! Birlik — qo'rangdagi molda emas, tushunchangda bo'lishi kerak. Mol bersang otasi boshqa, onasi boshqa, dini boshqa, tirikchiligi boshqalar ham sen bilan tinch-totuv bo'laveradi. Agar birlik mana shunday hisob bilan o'lehansa, ya'ni molga sotib olinsa, bu birlik — birlik emas, ablahlikdir! Do'st bo'laman degan kishi ber demasdan do'st bo'lsa, tinch-totuv yashasa, tuz-nasibasini xudodan tilasa yaxshi bo'ladi. Aks holda, tuz-nasibasini xudodan tilamaydi, mehnat qilmaydi va bir-biriga balo izlaydi, bir-birini aldashingning payiga tushadi. Xo'sh, shu ham birlik bo'ladimi endi?

«Rizq — tiriklikda» deyishadi. Bu nima degani? Demak, tanangda joning bo'lsa — tiriklik shumi? Yo'q. Bunaqa tiriklik itda ham bor. Tiriklikni shunday deb tushunib, shu tushuncha bilan yashagan odam o'limni yot ko'rib, oxiratga dushman bo'ladi. O'z joninigina himoya qilib, yov tegsa qochib, qo'rqoq atalib, mehnat qilishdan bosh tortib, erinchoqlik qilib, maxsimcha bo'lib yurish — bu ham yuqorida aytilgan rizqqa nisbatan nonko'rlik qilishdir. Tiriklikni bunday tushunish yaramaydi; o'zing tirik bo'lganing bilan ko'ngling, ko'kraging o'lik bo'lsa, bu tiriklik — tiriklik emas, albatta; o'zing tirik bo'lsang-u, ko'kraging o'lik

bo'lsa — aql topsang mol topmaysan, mol topsang aql topmaysan. Halol mehnating bilan erinchoqlik qilmay mol topish uchun qayrat qilolmaysan.

Ish vaqtida ayyor, osh vaqtida tayyor bo'lib, sirtning yaltirab, iching qaltirab yurib, tirikman degandan ko'ra — bundan xudo yuborgan halol o'lim ming marta afzal.

YETTINCHI SO'Z

Bola onadan tug'ilganda ikki turli odat bilan tug'iladi. Biri: yesam, ichsam, uxlasam demoqlikdir, albatta; shuningdek, bular tanning sihat-salomatligi uchun zarur hamdir; bular bo'lmasa — tanda jon ham bo'lmaydi, o'smaydi ham, quvvatga ham kirmaydi. Ikkinchisi: ko'rsam, bilsam demoqlikdir. Bola yoshligida nimani ko'rsa o' shunga talpinadi, yalt-yult etib qaraydi, ko'rgan narsasini qo'li bilan ushlab, yuzi-ko'ziga yaqin olib borib suykagisi, og'ziga solib tishlagisi keladi. Karnay-surnay ovozini eshitsa — yon-atrofga alanglab qaraydigan bo'ladi. Sal kattaroq bo'lganidan keyin esa, it hursa ham, mol ma'rasa ham, birov kelsa ham, yig'lasa ham o'rnidan tura yugurib chiqib qaraydigan va: «U nima?», «Bu nima?», «U nega unday qiladi?», «Bu nega bunday qildi?» deb ko'zi ko'rgan, qulog'i eshitgan narsalarni so'raydigan bo'ladi — hech tin topmaydi. Bularning hammasi — ko'rsam ekan, bilsam ekan, o'rgansam ekan, degan tabiiy qiziqish alomatidir, albatta.

Dunyodagi barcha mavjud hodisalarning sirini hech bo'lmasa yuzakiroq bo'lsa ham bilmaslik — bu odamgarchilikdan emas. Shuni ham bilmagandan keyin, bu odam — odam emas, balki hayvondan hech farqi yo'qdir...

Biz hali ana shu kuchimiz, quvvatimiz, aqlimiz yetmagan bola kezimizdagi har narsani: «Bu nima?», «U nima» deb so'rashimiz va hatto shu tufayli ovqat yeyishni ham esimizdan chiqarib yuboradigan paytlarimiz, qiziqsinishlarimiz nega endi ulg'ayib, aqlimiz kirgandan keyin o'z faoliyatini yo'qotib qo'yadi? Nega endi biz o'sha bolalik paytimizdagi qiziquvchanligimizni ulg'ayib, aqlimiz kirgandan keyin ham so'rab, bilib olmaymiz va ilm yo'lida ishlatmaymiz?

Dunyoqarashimiz kengayardi, ilm bizga jon ozig'i bo'lardi. Tandan ham aql ortiq, biz ana shu aqlga tanni bo'ysundirishimiz kerak edi. Yo'q, biz bunday qilmadik, bunday qilish bu yoqda tursin, hatto har qaysimiz o'z ovulimiz atrofidagi mashmashalardan

nariroq uzoqlashib chiqqa olmadik. Aql-idrok bizni yosh kezimizda o'ziga tobe qilib yurgan ekan, yoshimiz ulg'ayib, tanimiz kuchga to'lgandan so'ng, biz aql ko'rsatgan yo'ldan yurmadik. Aqlni tanga qaram qilib qo'ydik, har narsaga ko'ngil qo'ymadik, ko'z bilan ko'rmadik, ko'ngil aytib tursa ham — unga ishonmadik. Ko'z bilan ko'rgan narsalarimizni yuzasinigina ko'rib, uning ichida nima bor, nima yo'qligiga qiziqmadik, uni bilmagan kishini bir narsasi kamib qoladimi, dedik. Birov bizga aql o'rgatsa: «O'z bilganing — o'zingga, o'z bilganim — o'zimga?» — degan, deymiz. «Bo xudo, kimdan kim ortiq ekan!» deymiz-u, ortiq ekanini bilmaymiz, bilganlar aytsa — ishonmaymiz.

Qalbimizda shu'la, ko'nglimizda ishonch yo'q. Faqat ko'zimiz bilan ko'ramiz-u, qanoat hosil qilamiz. Xo'sh, bizning hayvondan nima farqimiz bor? Qaytanga yosh paytimizda yaxshi ekanmiz: har qalay tushunsak-tushunmasak bilsak ekan, ko'rsak ekan, deb qiziquvchi odam bolasi ekanmiz. Endi shu kunlarda hayvondan ham yomonmiz. Hayvon o'zi hech narsani bilmaydi, bilishga qiziqmaydi ham. Endi biz-chi, biz ham o'zimiz hech narsani bilmaymiz-u, lekin kezi kelganda, bizlar ham bilamiz, deb nodonligimizni bilimdonlikka yo'yib, o'lgan-tirilganimizga qaramay, qizarishib-bo'zarishib, bo'yin tomirlarimizni bo'rttirib talashamiz.

SAKKIZINCHI SO'Z

Shu zamonda kim aql o'rganadi, kim nasihat tinglaydi?

Hozir odamlarning birovi bo'lis bo'lsa, birovi biy. Ularning birovdan aql o'rganaman, nasihat tinglayman, degan niyatlari bo'lsa, avvalo bu lavozimlarga saylanmagan bo'lur edilar. Ular bu lavozimlarga: o'zimiz ulug' kishilarmiz, o'zgalarga aql o'rgatamiz, deb saylanganlar. O'zlari go'yo rasmana tuzuk kishilar-u, endi o'zgalarni — buzilgan elni tuzatmoq istaydilar. Ular endi qanday qilib sening va'z-nasihatlaringni tinglasin? Agar tinglamoqchi bo'lganda ham xalqning bunga qo'li tegarmikin? Boshlarida o'zlariga yarasha talay ishlari bor: «Tag'in ulug'larimiz oldida aybdor bo'lib qolmasmikim, el orasidagi buzg'unchiliklarimiz avj olib ketmasmikim, yoki bekorga chiqim bo'lib, o'rinni to'ldira olmay yurmaylik?» — degan kabi, birovni qutqaray, birovni odam qilay, degan tashvishlarning hammasi shularning boshida. Endi qanday qilib ularning bunga qo'li tegsin, axir?

Boylar-chi? Ularning ham o'zlariga yarasha tashvishlari bor: bir kunlik bo'lsa ham, boshlariga davlat qo'nib, go'yo dunyoning

yarim og'irligi shularning yelkalarida turibdi. O'zlarida yo'q narsalarni mol berib sotib olishadi. Ko'ngillari to'q, g'amlari yo'q, ko'zlari osmonda, ular uchun halol-harom, aql-idrok, ilm-fan kabi narsalar mol-dunyodan qimmat emas. Mol bo'lsa ollo taoloni ham pora bilan sotib olishadi. Bunday kishilarning dini ham, xudosi ham, aql-idroki, el-u yurti, ilm-hunari, or-nomusi, yaqin-yirog'i hamma-hammasi mol-dunyo. Shunday bo'lgandan keyin, ular endi qanday qilib so'z uqsin, uqishga qo'li tegarmidi? Ular mollarini sug'orishlari, to'yg'azishlari, savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanishlari, hamma narsa ustidan nazorat qilishlari, mollarini boqtirish, yolg'on-yashiqdan saqlanish, qish tashvishlariga tayyorgarlik ko'rish uchun odam topib, ularni yollashlari kerak. Shu ishlarning uddasidan chiqib, axiyri, men bunday qildim, deb maqtanaman deguncha qancha-qancha zamonlar o'tib ketadi! Sira ham qo'li tegmaydi.

Endi o'g'rilar, muttahamlar-ku, hech ham bunday pand-nasihatlarni tinglamaydi.

Uncha-muncha kambag'allar esa, so'z tinglash bu yoqda tursin, hatto o'z kunlarini o'zlari zo'rg'a ko'rib yurishibdi. Ilm-fan haligiday el ayonlarigaki kerak bo'lmagandan so'ng, bu bechoralar nima qilsin uni? Yana ular, go'yo kambag'allar uchun ilmning keragi yo'q, degandek qilib: «Bizlarni nima qilasan, bu pand-nasihatlaringni anovi gapga tushunadiganlarga ayt!» deb el ayonlarini ko'rsatishadi. Bularning esa o'zgalar bilan ishi yo'q. Yuqorida aytganimiz bo'lislar, biylar, boylarning ham ko'nglida hech qanday qayg'u-hasrat bo'lmasa kerak.

TO'QQIZINCHI SO'Z

Men o'zim qozoqman. Lekin qozoqlarni yaxshi ko'ramanmi, yo'qmi — gap ana shunda. Agar yaxshi ko'rsam — ularning qiliqlarini ma'qullagan, har nechuk boylaridan odam yaxshi ko'rgudek, ko'ngil to'lgudek biror fazilat istab topgan bo'lur edim. Shuni ko'ngilga tugib, unisi bo'lmasa bunisi, yomoni bilan birga yaxshisi ham bor-ku, deb o'zimga tasalli bergan va umid uzmagan bo'lur edim. Biroq bunday niyatim yo'q. Agar yomon ko'rsam — ular bilan so'zlashmagan, majlisdosh, sirdosh, suhbatdosh bo'lmagan, ularning oldiga bormagan va: «Nima qildi, nima qo'ydi?» demagan bo'lur edim. Bordi-yu, unday qilmagan taqdirimda ham, bularning o'rtasidan ko'chib ketgan bo'lar edim.

Bularning barini tuzatishga ham, tuzalishiga ham aqlim yetmaydi, yo'q, sira ham yetmaydi. Nega bunday ekan-a? Axir, yo u tomon, yo bu tomon bo'lishim kerak-ku, aslida!

Men hozir tirik bo'lib tirik, o'lik bo'lib o'lik emasman. Jon ham bekordan bekorga chiqmas ekan. Yoki dil xiraligim — shu o'lim tashvishidanmi ekan? Yoki o'zimning xafaligidanmi? Yo esa boshqa bir sababdanmi? Nima uchun bunday — unisini o'zim ham bilolmayman. Har holda sirtim sog'-u, ichim o'lib qolibdi. Jahlim chiqsa — izza bo'lolmayman, kulsam — quvonolmayman, so'zlagan so'zlarim bari o'zinniki emasday, hatto o'z kulгим ham o'zinniki emasday, hammasi begona, allakimnikiday yot tuyuladi. Yosh, g'ayratli kezlarimda qozoqlarni yaxshi ko'rardim, shuning uchun ham ulardan umidim katta bo'lib, ko'zim qiyib bir yoqqa tashlab ketolmasdim. Keyinroq borib ulardan umidimni uzgan chog'imda esa, bundoq qarasam, yuragimda o'zga yurtga borib, yot kishilar bilan do'st bo'lardik kuch-quvvatim, g'ayratim, cho'g'im so'nib qolgan ekan. Demak, men endi quruq gavdamnigina ko'tarib yurgan ekanman. Asli o'zi bir hisobdan shu ham yaxshi, chunki o'lar chog'imda: «Eh attang, qanchadan-qancha ko'rmagan narsalarim qolib ketdi!» deb achinmay, orqa-oldingga qaramay o'lasan kishi.

O'NINCHI SO'Z

Ba'zi bir odamlar xudodan farzand so'raydi. Xo'sh, nima qiladi xudodan farzand so'rab? «O'lsam o'rnimni bossin, orqamdan qur'on o'qisin, qarigan chog'imda kunimga yarasin» deb tilashadi. Shundan boshqa dardlari yo'q.

Xo'sh, bolam o'rnimni bossin, degani nimasi? Nima, o'zingdan qolgan dunyo egasiz qoladi deysanmi? Orqangda qolgan dunyoning g'amini sen yemoqchimiding?! Bu — o'lim oldi moli dunyongni o'zganidan qizg'anib aytganingmi? Yoki sening bu dunyoda o'zgaga qiymaydigan nimang bor ekan shunchalik? Farzandning ham yaxshisi — yaxshi, yomoni — boshga bitgan balo bo'ladi. Sen xudodan uning qanaqa bo'lishini bilib so'radingmi? Dunyoda o'zing ko'rgan xor-zorliging o'zing qilgan itliging ozmidi? Endi yana nimaga farzand ko'rib, uni ham rasvo qilishga, xor-zor qilib tashlab qo'yishga muncha xumor bo'lmasang?

Agar orqamdan qur'on o'qisin deydigan bo'lsang, tirikligingda odamlarga yaxshilik qilgan bo'lsang, kim senga qur'on o'qimaydi deysan? Bordi-yu, bu dunyoda yomonlikni ko'p qilgan bo'lsang,

bolang o'qigan qur'on u dunyoda sening joningni asrab qolarmidi? Tirikligingda o'zing uchun qilmagan ishni, o'lganingdan keyin bolang qila olarmidi? Esingda bo'lsin, oxirat uchungina farzand tilaganing — farzandim unmay-o'smay juvonmarg bo'lsin, deganing bo'ladi. Bordi-yu, unsin-o'ssin, deb niyat qilgan bo'lsang, xo'sh, qozoqlarda unib-o'sib, ota-onasini jabr-sitamdan qutqaradigan bola tug'ilganmi o'zi hech shu choqqacha? Tug'ilganda ham unday o'g'lonni sen kabi ota, sening xalqingday xalq, sening elingday el parvarish qilib kamolatga yetkazarmi ekan?

Agar qarigan chog'imda kunimga yarasin desang — bu ham shunchaki bir gap. Lekin, avvalo, o'zing qariguncha yashaysanmi, yo'qmi — bu yog'i ham bor. Ikkinchidan, xudodan tilab olgan farzanding senga mehribon, merosxo'r bo'lib tug'iladimi, yo'qmi — bunisi ham bor. Uchinchidan, moling bo'lsa seni kim asramaydi? Agar bordi-yu, moling yo'q bo'lsa — seni qanday qilib rozi qilib asrashni mumkin? Tilab olgan farzanding ham senga mol topar bo'lib tug'iladimi, yo mol sochar bo'lib tug'iladimi — bunisi noma'lum, albatta. Xo'sh, ana boringki, olfo taolo senga farzand ham berdi, deylilik. Sen uni o'zing tarbiya qila olasanmi? Qilolmaysan. O'zing gunoh qilganing qilgan, farzanding qilgan gunohlarga ham sherik bo'lasan. Avvalambor farzandingni: «Ana uni olib beraman, mana buni olib beraman» deb o'zing aldaysan. Yana uni aldaganing uchun xursand ham bo'lasan. Lekin keyin farzanding ham o'zingga o'xshab aldanchi bo'lsa — ayt-chi, kimdan ko'rsan? O'zing unga: «Falonchini bir boplab so'kkin!» deb o'rgatasan-u, haqorat qilingan bechora bolangni koyimoqchi bo'lsa, yana sen: «Qo'y, uning o'zi tentak, unga tegmanglar!» deb uni mazaq qilasan. Shu bilan uni bezori qilib o'rgatasan. Maktabga berganingda ham, mullaning eng arzonini qidirib topib, xat tanisa, quv, shum bo'lsa bo'ldi-da, deb berasan. «Ehtiyot bo'l, falonchining bolasi seni orqangdan sotib ketadi» deb yana uning qulog'ini buraysan, insonga bo'lgan ishonchini yo'qotib tarbiyalaysan? Shumi bergan ta'liming? Yana shu bolangdan qanday qilib xayr-ehson kutasan?

Keyin, mol tilaysizlar. Xo'sh, nima qilasizlar shuncha molni xudodan tilab? Avvalambor molni xudodan tilamaysizlar. Xudoning berganini esga olmaysizlar. Xudo sizga mehnat qilib mol topgudek kuch-quvvat ato qildi. Biroq, nega endi shu kuch-quvvatni odil ish uchun sarf qilmaymiz. Bu kuch-quvvatni o'z o'rnini topib sarf qilsin deb ilm berdi, buni ham o'qimaymiz. O'qisak-o'rgansak — uqadigan, tushunadigan aql-farosat berdi, kim bilsin, buni qayoqqa

yo'qotganimizni?.. Erinmay mehnat qilsa, hormay-tolmay izlansa, topgan-tutganini tadbir bilan xarj qilsa — kim boy bo'lmaydi deysiz? Bularni biz kerak qilmaymiz. Bor bilganimiz: birovdan qo'rqitib olsak, birovdan yalinib olsak, birovdan aldab olsak deymiz — mana bizning muddaomiz.

Bu — xudodan so'rash emas. Bu — obro'sini, orini sotib, tilanchilik, talonchilik qilish demakdir. Mayli, shunday qilib aql topding, mol topding, boyiding, deylik. Endi ana shu boyligingni sarf qilib, ilm topishing kerak. Bordi-yu, o'zing o'qiy olmasang, bola-chaqang o'qisin. Ilmsiz oxirat ham yo'q, dunyo ham. Men umrimda hech qachon, garchand itlik qilib bo'lsa ham, mol topib, odamgarchilik yo'lida sarflagan birorta ham qozoqni uchratmadim: hammasi ham molni it azobida topadi-yu, itlik qilib ayriladi. O'lganida esa, azob-uqubat, og'ir mehnat izi, qayg'u-hasratdan boshqa hech narsa ortqizib ketmaydi. Borida: «Boyman» deb maqtansa, yo'g'ida esa: «Mening peshonamga ham ilgari mol bitgan edi» deb maqtanadi. Nihoyat, gado bo'lib qolgach, xayr-sadaqa, tilanchilik qilishga tushadi.

O'N BIRINCHI SO'Z

Shu zamonda qozoqlar nima bilan tirikchilik qilishadi? Meningcha, ikki narsa bilan:

Birinchisi o'g'irlik; o'g'rilar o'g'rilik bilan mol topish payida; mol egalari bo'lsa chorakorlardan qisib-qimtib boyish payida, el ayonlari esa: undirib beraman deb da'vogarni, qutqaraman, deb o'g'rini yeyish bilan ovora. Qora xalq bo'lsa; o'g'rining o'g'riligini aytib mol topaman, o'g'riga otimni berib foyda ko'raman, arzon-garovga narsa sotib olaman, deb halak.

Ikkinchisi buzuqlar, ig'vogarlar hech kimning xayolida yo'q narsalarni qo'zg'ab, bunday qilsang bek bo'lasan, unday qilsang boy bo'lasan, bunday qilsang o'ch olasan, unday qilsang noming chiqadi, zo'r atalasan, deb beli baquvvatroq odamlarni yo'ldan ozdirish bilan ovora. Kim yo'ldan ozsa, shuning qo'ltig'iga suv purkab, oxir bir kun kerak bo'lib qoladi, deb o'ylab, o'z manfaatini ko'zlash bilan band.

El kattalari bo'lsa ig'vogarning so'ziga uchib: «balli-balli», yaxshi aql topibsan, men seni unday qilib suyayman, deb bunga aytib, men seni bunday qilib suyayman, deb unga aytib, kim ko'ringanni aldash, talash bilan kun o'tkazadi. Qora xalq bo'lsa: men shuncha

jonman, urug'-aymog'imiz bilan sizning xizmatigizda bo'lamiz, tarafingizni olamiz, so'yilingizni so'qamiz, deb kim ko'proq bersa — o'sha tomonga o'tib, xudoga yozib, o'z boshini, ovulini, xotin, bola-chaqasini sotish bilan ovora. Agar mana shu o'g'rilar, muttahamlar, ig'vogarlar oramizdan yo'qolsa edi, unda el-yurt eshushini yig'ib olgan, tirikchilik g'amiga tushgan bo'lardi. Boylar molini boqib, kambag'allar ehtiyojini izlab, el mehnatiga berilib, o'z yo'lini topib olgan bo'lardi. Ammo hozir butun xalq mana shu ikki bo'lmag'ur odat bilan mashg'ul — buni kim tuzatadi, kim? Afsus-afsus: qasam, shart, adolat, or-nomus, andisha kabi ajoyib fazilatlaridan bir yo'la mahrum bo'lib qolganimizmi-a? Ehtimol, o'g'rini tiyish mumkindir-u, ammo anovi ig'vogarlar, buziqilarning gapiga quloq soladigan tentak boylarni kim tiyadi, kim?

O'N IKKINCHI SO'Z

...Ilm o'rganishni hamisha davom ettiraverish kerak. Agar kimda-kim uni to'la o'rganmay turib, shu bilganim o'zimga yetadi, deb bor bilimiga qanoat qilsa — u odamni xudo urgani: uning qilgan toat-ibodati ham oxiratda qabul bo'lmaydi. Agarda kimda-kim imonining qanday qilib mustahkamlanishini va qanday qilib zaiflanishini bilmasa, u holda uning boshiga salla o'rab, birodar atalib, ro'za tutib, namoz o'qib yurishi — bari behuda: bu xuddi qalin to'lamay turib, sepini so'ragandek bir gap. Parvarish, pokizalik, rostgo'ylik bo'lmagan joyda imon ham bo'lmaydi, chin ixlos bilan o'z-o'zini parvarishlab turmaydigan, dinga joni achimaydigan kishini «imoni bor» deb bo'lmaydi.

O'N UCHINCHI SO'Z

Imon degan narsani — olloh taborak va taoloning shak-shubhasiz birligi va mavjudligiga, payg'ambarimiz sallallohu alayhi va sallam orqali yuborgan oyatlariga bo'ysunib, inonmoq, deb tushunish kerak. Imon ikki turli bo'ladi. Birinchidan: biror narsaga imon keltirganda, avvalo, shu narsaning haq, mavjud ekanligiga imon keltiruvchining o'zi shak-shubha qilmasligi, uni aqli bilan isbot qilib berishi va shu tushunchasida barqaror turishi lozim. Buni imoni solim deymiz. Ikkinchidan: o'qib yoki mullalardan eshitib imon keltirmoq va shu ishonchda muqim turmoq kerak. Bordi-yu, birov o'ldiraman deb qo'rqitsa ham va bu yo'lda boshiga

ming xil baloni to'nkarsa ham — ko'ngliga shubha solmay, ikkilanmay, imoni-ishonchini mustahkam tutmog'i lozim. Buni imoni taqlidiy deymiz.

Bunday imonni salomat saqlash uchun kishi dovyurak, o'ziga ishongan, asablari mustahkam bo'lishi lozim. Endi imoni solim degan kishilarimiz ilmsiz bo'lsa, imoni taqlidiy degan kishilarimizning so'zida qaror bo'lmasa: yo aldaganga, yo yo'ldan ozdirganga va yoki nafs balosida biror manfaat axtarib, oqni qora, qorani oq, rostni yolg'on, yolg'onni rost deb qasam ichadigan kishilarga nima deysiz? Xudoy taolo bundaylardan panohida o'zi asrasin! Ammo yuqorida bayon qilganimiz ikki turlidan boshqa imon yo'q — buni bilish zarur. Imonga shak keltirgan bandalarni ollo taolo afu etmaydi va payg'ambarimiz ham shafqat qilmaydi, bu mumkin ham emas. «Qilich ustida shart yo'q», «Xudoy taoloning kechmas gunohi yo'q» — degan qalbaki maqollarga suyangan bandalarning basharasi qursin!

O'N TO'RTINCHI SO'Z

Tirik odamning yurakdan ham aziz joyi bormi? Bizning qozoqlarda «yurakli kishi» degani — botir kishi degani. Ular yurakning bundan boshqa fazilatlarini tushunmaydilar. Rahm-shafqat qilish, mehribonlik, inson farzandini o'z bag'rim deb tushunib, ularga ham o'zini ayagandek ayab qarash — bularning hammasi yurak ishidir; shuningdek, oshiqlik, sevgi-muhabbat ham yurak ishi. Yurakning maslahatiga amal qilib gapirilgan gap yolg'on chiqmaydi. Yurakning aytganiga kirmay, nafsning buyurganini qilsang — so'zsiz adashasan. Qozoqlarning «yurakli» degan kishisi — maqtashga uncha arzimaydi. Ular: birovning aytgan gapiga kiradigan, va'daga vafo qiladigan, yomondan tez yuz o'giradigan, itga o'xshab ko'ch ketidan ergashavermaydigan, balki aksincha, adashgan ko'pning jilovidan ushlab to'g'ri yo'lga solib yubora oladigan, garchand mushkul bo'lsa-da, adolatli aql e'tirof etgan narsaga bo'ysunadigan, adolatsiz aql e'tirof etgan narsaga, garchi oson bo'lmasa-da, bo'ysunmaydigan kishilarni botir deb hisoblamaydilar. Balki aksincha, ular faqat qashqir yurakli kishilarnigina botir deb tushunadilar.

Qozoqlarda odam bolasi aqlsizligidan yo'ldan ozmaydi, balki aqli gaplarni uqib olishga zehni o'tmaganligidan, g'ayratsizligi va qarorsizligidan yo'ldan ozadi. Men ularning ko'pchiligining biror

ishni «bilmasdan qilib qo'ydim» deganlariga mutlaqo ishonmayman. Ular garchand bilib tursalar ham, nojo'ya ishlarga orsizligi, vijdonsizligidan yo'l qo'yishadi. Yomonlikka bir berilib ketdimi, bas, undan o'zini tortib oladigan jur'at qozoqlarda kamdan-kam bo'ladi. Ularning el orasida: er yigit, botir yigit, pishiq yigit, degan gaplariga ishonmaslik kerak. Ular bu so'zlar bilan yigitlarni bo'lar-bo'lmasga maqtab, hovliqtirib, yo'ldan ozdirishadi-yu, oxiri nima bilan tugashi haqida o'ylashmaydi. Xudoga ham, bandasiga ham xush kelmaydigan, or-nomusni oyoqosti qiladigan bu ishlardan o'zini sof tuta olmaydigan, behuda maqtovlarga uchadigan, o'zining qilayotgan ishini o'zi sezmaydigan yigitni yaxshi yigit deb bo'ladimi? Satqai yaxshi yigit ketsin u! Shu ham odam bo'ldi-yu!

O'N BESHINCHI SO'Z

Mening nazarimda, aqlli kishi bilan aqlsiz kishini ajratib turadigan bitta narsa bor.

Avvalambor bandasi yaratilgandan keyin, dunyodagi mavjud narsalarga qiziqmay iloji yo'q. Xuddi ana shu payt uning umrida eng qiziq davri bo'lib esida qoladi. Shunda aqlli odam kelgusida nafi tegadigan bir ishga mehr qo'yib, ixlos bilan yopishar ekan-u, bir kun uning ana shu qiziqqan narsasi o'zining sevgan kasbiga aylanib, kuniga yarab, ko'z ko'radigan, quloq eshitadigan, ko'ngil sevadigan bo'larkan. Nihoyat, shunday o'tgan umrning o'kinchi ham bo'lmas ekan.

Aqlsiz kishi nimaiki ko'rsa —shunga havas qilib va ularning birortasini ham boshini tutolmay, ne-ne tillaga topilmaydigan umrini it azobida xor-zorlik bilan o'tkazib yuborar ekan-u, keyingi o'kinchidan foyda chiqmas ekan. U odam o'zini yoshligida, bu hunar bo'lmasa, u hunar, deb o'zini har ishga qodir sezib, u shoxdan bu shoxga uchib-qo'nib, go'yo yoshligi abadiy turaveradiganday, belining quvvati, ko'zining nuri ketib qarimaydiganday ko'rinarkan-u, vaqti kelib, tushunib, biror ishning boshini ushlayman, deganda, yoshi o'tib, kuchi ketib, qo'ldan hech narsa kelmay qolar ekan.

Keyin har narsaga bir qiziqish masalasi. Agar biror narsaga qiziqsang — boa-bora uni sevib qolarkansan, kishi. Bir narsani sevishning o'zi ham bir dard bo'larkan. Ana shu sevgan ishingga, kasbingga yetay-yetay deb turganingda, odamda qandaydir bir mastlik, mag'rurlik paydo bo'larkan. Ma'lumki, har qanday mastlik kishining

aybini ko'proq yuzaga chiqarar, ko'zlarini shira bostirar, mag'rudantirib yuborar ekan. Ana shunday paytda eslik odam esini yo'qotib qo'ymay, aqli-hushini bir joyga yig'ib olib, o'z kasbi-korining etagidan mahkam ushlar ekan. Essiz, ovsar kishilar esa boshi aylanib, ko'zi tinib, bosar-tusar joyini bilmay, hovliqib, boshyalang, egar-to'qimsiz otini qamchilayverar ekan — men shuni ko'rdim.

Agarda sen ham aqli kishilarning safida bo'lging kelsa, har kuni bir marta, yo haftada bir marta, hech bo'lmasa oyda bir marta o'zingga o'zing hisob ber! O'tgan umringni qanday o'tkazibsani: na ilmga, na jamiyatga va na o'zingga foydali biror ish qilibsani? Yo esa qanday qilib o'tkazganligingni o'zing ham sezmay qolibsani?

O'N OLTINCHI SO'Z

Qozoqlar: qilib yurgan bandachiligimni xudoy taolo xush ko'radimi, yo'qmi, deb o'ylamaydi. Faqat el-u yurt nima qilsa — biz ham shuni qilib, yiqilib-surilib, yotib-turib yuraversak bas, deb o'ylaydi. Savdogar o'z nasiya pullarini so'rab kelganda ba'zi bir odamlar ko'zlarini lo'q qilib: «Borim shu, xo'p desang ola qol, bo'lmasa yo'q narsani senga qayerdan yo'ndirib beraman?» deyishardi. Xuddi shunga o'xshab, bular ham ollo taoloni ba'zan shunday savdogarga o'xshatmoqchi bo'lishadi. Biror narsaga ixlos qo'yib, fikr yuritib, mashq qilib o'rganishmaydi. «Bilganim shu, qariganimda qanday qilib o'rganay» deydi. «Menga o'qimading deb aytishmasa ham bo'lardi, tilim aylanmasa nima qilay» deyishadi. Nima, ularning tili o'zga xalqlarning tilidan boshqacha qilib yaratilganmi?

O'N YETTINCHI SO'Z

Bir kuni G'ayrat, Aql, Yurak uchalasi har qaysisi o'z hunarini maqtab, aytishib, tortishib qolishibdi-yu, Ilmning oldiga kelib, undan hakamlik qilishi so'rashibdi.

Shunda birinchi bo'lib G'ayrat so'zlabdi:

— Ey Ilm, — debdi u, — axir o'zing bilasan, dunyoda hech bir narsa yo'qki, u mening ishtirokimsiz kamol topsin. Avvalo, mana, sening o'zingni bilish ham, erinmay, sabot va matonat bilan izlab, o'rganib, yana uni o'z o'rnida ishlatish ham — mening ishim. Har kuni o'z vaqtida toat-ibodatni kanda qilmay o'rniga qo'yish ham — mening ishim. O'zingga ma'lumki, dunyoda har

kim o'ziga loyiq hunar o'rganishi, mol topishi, obro' qozonishi, mansab egallashi kerak — bularning hammasi bemehnat bunyodga kelmaydi. O'rinsiz, bo'lar-bo'lmas ishlarga ko'ngil qo'ydirmay, insonni sof saqlaydigan, uni gunohkorlikdan, johillikdan, shaytonning gapiga kirib, nafs balosiga giriftor bo'lishlikdan saqlaydigan, adashgan bandalarni to'g'ri yo'lga solib yuboradigan ham — men emasmi, axir? Shunday bo'lgandan keyin, Aql bilan Yurak nega men bilan masala talashadi? — debdi.

Shunda Aql aytibdi:

— Na bu dunyoda va na u dunyoda nimaiki foydali, nimaiki zararli bo'lsa — biladigan bir menman. Seping so'zingni uqadigan ham men. Mensiz inson na o'z foydasini biladi va na o'z zararidan qochib qutula oladi. Hatto Ilmni ham o'qib o'rgana olmaydi. Shunday bo'lgandan so'ng, bu ikkalasi men bilan nega g'ijillashadi? Men bo'lmasam bu ikkalasining qo'lidan nima ish keladi? — debdi.

Nihoyat, Yurakka navbat kelibdi va u shunday debdi:

— Men inson tanasining podshosiman, qon mendan taraydi, jon menda makon quradi, mensiz hayot yo'q, — debdi u. — Issiq uyda, yumshoq to'shakda yotgan to'q bir odamni: och-yalang'och, to'shaksiz sovqotib yurgan kambag'alni holi nima kechdi ekan, deb o'ylantirib, uni u yonidan bu yoniga ag'aratadigan, uyqusini qochirib, jonini achitadigan ham — menman. Kattalarga nisbatan hurmat-izzat, kichiklarga nisbatan mehr-shafqat qildiradigan ham — menman. Biroq inson meni hammavaqt ham sof saqlay olmaydi. Oxir bir kuni xor qiladi. Agar men toza bo'lsam, inson bolasini olalamagan bo'lur edim: yaxshisini yaxshilikka yetkazadigan ham — men, yomonning ta'zirini beradigan ham — men. Adolat, insof, or-nomus, rahm-shafqat, mehribonchilik kabi narsalarning hammasi mendan chiqadi. Mensiz bularning ko'rgan kuni — kunmi? Shunday bo'lganidan keyin, bu ikkalasi men bilan yana qanday qilib masala talashishadi? — debdi.

Shunda Ilm uchallasining gapini bafurja tinglab olib, uchallasiga shunday debdi:

— Ey G'ayrat, sening aytgan gaplaringning hammasi to'g'ri. Hatto u aytganlaringdan boshqa hunarlaringning borligi ham rost, shuningdek, ularning sensiz hech ekanligi ham to'g'ri. Ammo shu bilan birga, kuch-quvvatingga yarasha qattiqchiliging ham bor. Ko'pgina foydang bilan birga, zararing ham yo'q emas. Ba'zan yaxshilikka, ba'zan esa yomonlikka mahkam yopishib olasan — mana shuning yomon!

So'ng Aqlga aytibdi:

— Ey Aql! Sening aytgan gaplaring ham — hammasi to'g'ri. Sening ishtirokingsiz hech narsaning bo'lmasligi ham rost. Yaratgan tangri taoloni ham sen tanitasan, mavjud har ikki dunyoning kori-holini ham sen bilasan. Bundan tashqari ham sening qo'lingdan ko'p narsalar keladi: turli amal, hiyla-nayranglarning bari sendan chiqadi; yaxshining ham, yomonning ham tayangani — sensan. Sen ikkalasiga ham birdek xizmat qilasan, istaganini topib berasan — mana shu odatning yomon! — deb so'zini davom ettiribdi Ilm. Endi men uchalangning boshingni qo'shib, ittifoqlaringni kelishtirib qo'yishim kerak. Bu ishda yo'l-yo'riq ko'rsatadigan boshliq Yurak bo'lsa yaxshi bo'ladi. Chunki, Aql, sening nojo'ya tomonlaring ko'p, shu sababdan Yurak sen yetaklagan tomonga qarab yuravermaydi: yaxshi yo'lga boshlasang — jon-dilidan yuradi, hatto xursand ham bo'ladi; yomon yo'lga boshlasang — sendan jirknadi, aytganingga yurmaydi, balki ko'krakdan haydab chiqaradi.

So'ngra Ilm yana G'ayratga aytibdi:

— Ey G'ayrat! Sening ham kuch-quvvating juda ko'p. Lekin Yurak bosh bo'lsa, seni ham o'z erkingga qo'ymaydi. Uni faqat o'rinli ishlargagina safarbar qiladi. O'rinsiz narsalarga-chi — qo'l urdirmaydi. Mening gapimga kirib, uchovlon birga bosh qo'shinglar, tinch-totuv yashanglar va bamaslahat ish ko'ringlar! — deb maslahat beribdi Ilm. — Agar uchalangizdagi xususiyatlar birikib, bir odam bo'lsalaringiz — u holda sizning bosgan izingizni tabarruk qilib ko'zga surtsa bo'ladi. Bordi-yu, uchovingiz ola bo'lsangiz, bir kelishimga kelisha olmasangiz — u holda men faqat Yurakning tarafinigina yoqlayman. Chunki kitoblarda: odamgarchilik kishining qalbida bo'ladi, qalbingni pok saqla, deyilgan...

O'N SAKKIZINCHI SO'Z

Inson farzandi o'z usti-boshini yirtiqsiz-yamoqsiz, toza, sipo qilib kiyinib yurgani ma'qul. Lekin o'z davlatidan ortiq kiyinib, kerilib, yoki haddan tashqari o'ziga zeb berib yurmoqlik — bu oliftagarchilikdan boshqa narsa emas.

Oliftnaning ikki turli qilig'i bo'ladi: biri — afti-basharasi, qosh-qovog'iga oro berib, soqol-mo'ylovini qirtishlab, ko'kragini kerib, yurish-turishini o'zgartirib, yasama savlat to'kib yuradi; ikkinchisi esa — «ye to'nim ye, ich to'nim ich» degandek, kiygan to'nini, mingan otini ko'z-ko'z qilib, shu orqali o'zini sipo, boy-badavlat

yigit qilib ko'rsatish, o'zidan yuqoriroq kishilar oldida e'tibor qozonish, tengqurlarining havasini keltirib, hasad qildirish, o'zidan pastroqdagilarning esa: «Eh, esiz-esiz dunyo, mana bu yigitning otiday ot minib, to'niday to'n kiyib yurganlarning ham armoni bormikan!» degizish uchun shunday qilib yuradi.

Buning hammasi — kamoli masxarabozlik va ahmoqlikdir. Avvalo odam buning ketiga bir tushmasin, tushgandan keyin uning qaytib odam bo'lishi qiyin.

«Odobni kimdan o'rganding? Beodobdan o'rgandim!» degandek, kamina oliftagarchilikni o'ziga kasb qilgan bunday kishilarni yoqtirmaydi. Zotan, inson farzandi bir-biridan kiyim-boshi bilan emas, balki aksincha, aqli, fazilati, ilm-hunari, or-nomusi bilan farq qiladi. Bundan boshqa narsalar bilan, men falonchidan ortiqman, deyish — bu ahmoqlikdir.

O'N TO'QQIZINCHI SO'Z

Odam onadan aqli bo'lib tug'ilmaydi; balki tug'ilgandan keyin, dunyoda nima yaxshi, nima yomon ekanligini eshitib, ko'rib, ushlab, topib, zehn qo'yib biladi. Kimki, dunyoda ko'pni ko'rsa, ko'p narsa eshita — ana shu odam bilimdon bo'ladi. Inson uchun faqat aqli bo'lishning o'zi kamlik qiladi. Agar u aqli kishilardan eshitgan, bilgan, ko'rgan narsalarini amalda qilsa, yomon narsalardan o'zini saqlasa — shundagina u aqli, qo'ldan ish keladigan, kiroyi odam desa arziydigan bo'ladi. Agar eshitgan gaplarini tushunmasa-yu, qayta so'rab, uqib olmasa, yoki bu gaplarning qanchalik rost ekanligiga ko'zi yetib tursa-da, eshikdan chiqishi bilan eshitgan gaplari u qulog'idan kirib, bu qulog'idan chiqib ketsa — bunday odamlarga gap gapirib jonni koyitish kerak emas! Bir donishmand: «Gapni gapir uqqanga, jonni jonga suqqanga. Gapni aytib natarsan, gap uqmas gumrohlarga? Chunki bundaylarga gap gapirgandan ko'ra, gapirmagan ma'qul!» degan ekan. Shunga o'xshab, gapni uqqanga gapirgan ma'qul.

YIGIRMANCHI SO'Z

Taqdirning haq ekanini bilasizlar, u — o'zgarmasdir.

Inson tabiatida bir toliqish, zoriqish, zerikish, ko'ngil sovish degan narsa bor. Lekin bu xususiyatni insonning o'zi kashf etgan emas, balki u inson bilan birga yaratilgan narsa. Odam unga bir

bo'y bersa — qutulishi qiyin bo'ladi. Sen uni qancha g'ayrat qilib, o'zingdan silkib tashlab ketmagin, baribir undan qutula olmaysan: u senga yana qayta kelib yopishaveradi. Dunyoda hech aqli-hushi joyida bo'lgan odamning kami-ko'stsiz, tashvishsiz o'tgani bormikin? Yemoq-ichmoqdan ham, o'yin-kulgidan ham, to'y-tamoshalardan ham, manmanlik, maqtanchoqlik va oliftagarchilikdan ham zerikadi, ko'ngli qoladi. Hammasidan ayb topadi, qarorsizligini biladi va burungisidan ham ko'ngli soviy boshlaydi. Dunyo bir qolipda turmaganidek, odamning kuch-quvvati, umri ham bir maromda, bir qolipda turmaydi. Dunyoda nimaiki mavjud — ollo taolo ularga ham bir maromda turmoqlikni ato qilgan emas. Shunday bo'lgandan keyin, qanday qilib, endi ko'ngil bir qolipda tursin?

Biroq bu zerikish hammada ham bab-baravar bo'lavermaydi: balki hayotga qiziqadigan, ko'pni ko'rgan, hamma narsaning achchiq-chuchugini totgan va unda hech qanday ma'no yo'qligini bilgan, hamma shunga aqli yetadigan odamlargina tirikchilikdan zerikadi. Agar shunday bo'lsa, ahmoqlik, beg'amlilik ham g'animat bir narsa ekanmi deb qoldim?

YIGIRMA BIRINCHI SO'Z

Inson ozmi-ko'pmi maqtanchoqlik odatidan holi bo'lishi qiyin. Men o'sha maqtanchoqlik odatining ikki turi mavjudligini payqadim. Meningcha, bittasini — kattalik, ikkinchisini — maqtanchoqlik desa bo'ladi.

Birinchi kattakonlik — bu odamlar ichida o'zini-o'zi baobro' deb hisoblashlikdir. Ya'ni: nodon, yengil, maqtanchoq, odobsiz, orsiz, beqaror, beburd, tilamchi, g'iybatchi, yolg'onchi atalmaslik va bu yaramas fazilatlaridan o'zini ehtiyot tutib, uni o'ziga or bilib, unday narsalardan o'zini begona sanamoqlikdir. Bu — aqlilar, orlilar odatidir. Bunday kishilar: o'zimni yaxshi demasalar, demasin, biroq yomon atalmasam bo'ldi, deb tashvish tortadi.

Ikkinchi maqtanchoqlik — bu odamlar ichida qanday qilib bo'lsa ham nom chiqarishga urinish, nima desa ham — desin, ishqilib, desin, demoqlikdir: istasin boy desin, istasin botir desin, istasin quv, pishiq desin, har qalay nima desa ham mudom «desin» deb kuyib-pishib yurib, «demasin» degan so'zni unutilib qo'yishlikdir. Unutmoq bu yoqqa tursin, hatto u so'zning kerak ekanini pisand ham qilmaydi. Bunday maqtanchoqlarning o'zi

uch turli bo'ladi. Birinchisi — yotga maqtalsam, deydi. Bu nodonlik albatta, lekin shunday bo'lsa ham — odamgarchilik. Ikkinchisi o'z elimga maqtalsam ekan, deydi. Bu ham borib turgan nodonlig-u, ammo odamgarchiligi yo'q odamning gapi. Uchinchisi — bu esa o'z ovulimdan yo bo'lmasa, aqalli o'z uyimda maqtalsam ekan, deydi. Bunday deyish — borib turgan nodonlik bo'lishi bilan birga, umuman odamgarchilikdan ham emasdir.

Yotga maqtalsam degan odam, elim maqtasa ekan, deydi. Elimga maqtalsam ekan, degan odam, oshna-og'aynilarim maqtasa ekan, deydi. Endi, oshna-og'aynilari o'rtasida maqtalishni izlagan odam — bu o'zini-o'zi maqtangani bilan bab-baravardir.

YIGIRMA IKKINCHI SO'Z

Shu kunlarda men qozoqlar ichida kimni yaxshi ko'rsam ekan, kimni qadrlasam ekan, deb o'yladim.

Boylarni qadrlasammikin? Biroq unday desam, bu elda tuzukkina boy ham yo'q. Bor bo'lsa — u o'z boshiga va o'z boyligiga o'zi xo'jayinlik qilmasmidi? Birorta boy yo'qki, hozir u o'z moliga o'zi ega bo'lsin. Ba'zi bir boylar birovlar bilan tillashib, o'zining yonini oldirish uchun yuz kishiga yalinib-yolvorib, topgan-tutganini ularga ulashib yurishibdi. Ular o'ylaydiki, yalintirib berdim, deb. Yo'q, bu ahmoqlikdir. Aksincha, ular o'zlari yalinib berib yuribdi. Bu xayri-ehson ham, hotamlilik ham emas. Balki faqat o'z eli bilan o'zi nizolashib, tekinxo'rlarga qo'ynini ochib, mol-dunyasini bekorga sochishlikdir. Ba'zi bir boylar: el ayonlari esa bir-biri bilan kelisha olmagach, dov-janjallar ko'payib ketib, ana shularni murosaga keltirganlarga chor-nochor mol-dunyasini sochib yuribdi.

Mirzalarni¹ qadrlay, desam, shu kunlarda el chida bitta ham haqiqiy mirza yo'q. Bekordan-bekorga mol-dunyo sohadigan mirza itdan ham ko'p. Ba'zilari foyda ko'raman deb mirza bo'lib yurishibdi, ba'zilari — o'lganining kунidan...

Bo'lislar bilan biylarni hurmat qilay desam, shu kunlarda elda xudo bergan bo'lislik bilan biylik ham yo'q. Sotib, bosh urib, yalinib olgan bo'lislik bilan biylikda esa — xosiyat bo'ladimi?

Zo'ravonlarni hurmat qilay, qadrlay desam, yomonlikka kelganda — elning bari ham zo'ravon, yaxshilikka kelganda-chi — eldan bironta ham zo'ravon topolmaysan kishi.

---

¹ Bu yerda amaldor ma'nosida.

Aqlli-hushli, adolatli, or-nomusli, insofli kishilarni topib qadrlay desam – bunday kishilar el ichida yo‘q. Quvlik, shumlik, haromlik, insofsizlik, amalparstlikka kelganda-chi – odamlarning hammasi eslik bo‘lib ketadi.

G‘arib-g‘urabolarning boshini silab, hurmat qilay desam, u ham elda kamdan-kam. Yotgan tuyani-ki eplab mina olmagandan keyin nima keragi bor bunday mo‘minlikni? Agar, endi, eplab mina oladigan bo‘lsa bunday g‘arib eplab g‘ayirlik ham qila oladi.

Endi quvlar bilan shumlar qoldi. Hammaga ayonki: bunday odamlar birovlarini aldamasa, birovlariga aldanmasa va shumlik qilmasa tura olmaydi.

Xo‘sh, endi kimni yaxshi ko‘ray, kimning manfaatini o‘ylab, tilagini tilay? Chunki bundan boshqa iloj yoq, albatta! Rost shunday ekan, «Qul o‘lmas, rizqi kamimas» degandek, o‘zining o‘lmas tirikchiligini qilib, yeb to‘ymay, kiyib-yolchimay, o‘g‘ri-muttahamlarga, zolimlar va quvlarga yem bo‘lib, xor-zor bo‘lib yurgan chin ma‘nodagi mo‘minlarning manfaatini ko‘zlab, tilagini tilamay ilojim yo‘q. Shundan boshqa chora topa olmadim.

YIGIRMA UCHINCHI SO‘Z

Bizning qozoqlarni o‘ngdirmay yurgan bir quvonch, yupanch degan narsalar bor. Ular el ichida bir yomonni ko‘rishsa, yoki o‘zi qilmagan qiliqni qilayotgan boshqa birovni ko‘rishsa – o‘lgudek quvonadi va: «Xudoyim bizni falonchiday bo‘lishdan saqlasin! Shu ham o‘zini dunyoda odamman deb bosh ko‘tarib yuribdi-da. Unga qaraganda bizlar obro‘limiz-ku, unga qaraganda bizlar odammiz-ku?» deyishadi. Unga ollo taolo aytibdimiki: «Sen ishqilib falonchidan tuzuk bo‘lsang bo‘lgani» deb? Yo bilimdonlar aytibdimiki: «Agar sendan ham yomon kishilar topilsa, sen u yomonlarning qatoriga kirmaysan» deb? Nahotki yaxshi turganda, yomondan ibrat olinsa? Ibratni yaxshidan olgan yaxshi-ku, axir!

Masalan, deylik: yuz ot poygaga qo‘shilsa-yu, bir ot poygada o‘zib chiqsa, o‘sha poygada o‘zib chiqqan kishidan: oldingda necha ot bor edi, deb so‘raydi-ku! Orqangda necha ot bor edi, deb so‘rashning nima qizig‘i bor? Men besh otdan, yo o‘n otdan ilgari edim, degan so‘zning nimasi quvonch?

Yana ular: «Yolg‘iz menmi, el-yurtning hammasi shunday qilib yuribdi-ku! – deydi. Ko‘pga kelgan ulug‘ to‘y, ko‘p nima bo‘lsa, biz ham shu-da» degan so‘zlarni o‘zlariga yupanch qilishadi.

Nahot unga xudoy taolo: «Ishqilib ko'pchilikdan qolmasang bas, ko'pchilikka qahrim yo'q, ko'pchilikni tizginlab olishim qiyin» deb aytgan bo'lsa? Axir hamma birdek ilmli bo'lmaydi-ku? Yoki u bir odamdangina tarqalibdimi? Ilm-hunar ko'pchilikdan tarqaladimi? Yoki bir odamdanmi? Ko'pchilik ozor chekmaydimi? Masalan, bir uyli jon tugal kasal bo'lib qolgani yengil tegadimi, yoki yarimi kasal bo'lib qolganimi? Nahotki ko'pchilik yo'l bilmay tashlab qolganda, yo'l biladigan bir odamning keragi yo'q bo'lsa? Yoki ko'p yo'lovchining oti horigani yaxshimi, yo yarmisining oti horiganimi? Agar yut kelsa, el-u yurtning hammasi yutagani, yo yarmisi yutab, yarmisi omon qolgani yaxshimi?.. Xo'sh, mana shu ko'p ahmoqning bir ahmoqqa nimasi yupanch?

Urug'-aymog'imiz bilan o'zi hammamizning og'zimiz shunaqa sassiq, deb vaj qilgan yomon kuyov qayerda qaylig'ini tinchita olibdi ekan shunchalik? Yoki qaysi bechora qayliq hech zamonda: bo'lmasa sen ham o'shalarga o'xshab og'zingni sasitib yuraver, deb rozilik beribdi?

YIGIRMA TO'RTINCHI SO'Z

Dunyoda iki ming milliondan ortiq xalq bor. Jumladan, ikki million qozoqlar. Bizning qozoqlarning do'stligi, dushmanligi, maqtanchoqligi, zo'rliqi, mol topishi, hunar o'rganishi, el-yurt tanishi dunyoda hech bir xalqnikiga o'xshamaydi. Biz doimo bir-birimiz bilan yovlashib, bir-birimizning molimizni o'g'irlab, bir-birimizning qilmish-qidirmishlarimizni kiprik qoqdirmay poylaganimiz-poylagan. Dunyoda uch milliondan ortiq xalqi bor shahar ham bor. Dunyoni uch marta aylanib chiqqan sayyohlar-ku to'lib yotibdi. Shunday qilib, nahot biz o'la-o'lgunimizcha yer yuzidagi barcha xalqlar o'rtasida eng xori bo'lib, bir-birimiz bilan dovlashib, yovlashib, poylashib o'tamiz? Yo esa bizlar ham o'g'rilik, muttahamlikni bas qilib, odam bo'lib, yer ko'rib, el ko'rib, mol-dunyoni halollik bilan orttirib, tinch-totuv kun kechiradigan zamon kelarmikan? Hay, qaydam?.. Yuz molga ikki yuz odam ko'z tikib yurgan bir kezda bir-birlarini quritmay yo o'zi qurimay tinch topisharmikin?

YIGIRMA BESHINCHI SO'Z

Bolalarimizni o'qitish kerak, ammo turkiyni taniydigan, qo'lidan bir ish keladigan, kiroyi o'qigandan keyin, rosmana odam

bo'ladigan darajada o'qitish kerak. Ammo lekin bu joylar dorul xarobdir. Buning uchun o'qiydigan bola bechora avvalo mol-dunyo topishi va shundan so'nggina arab, fors tillari bilan shug'ullanishi kerak. Qorni och kishining boshida aql, ko'kragida ilmga ishtiyoq bo'ladi, deysizmi? Yeb-ichishga mol-dunyo bo'lmasa, oshna-og'aynining o'rtasiga nizo tushadi — ularni har turli balolarga: o'g'irlikka, zo'rlikka, quvlikka, shumlikka duchor qiladi. Mol topsa — qorni to'yadi. Shundan keyingina ilm-hunarga ehtiyoj tug'iladi. Qorni to'q bo'lsagina, ilm o'rganayin, yo esa o'g'il-qizimga o'rgatayin, deb uning ketiga tushadi. Ruslarning ilmni o'rganish, o'qish kerak. Hikmat ham, ilm-hunar ham, bilim ham, mol ham — hammasi ruslarda. Ularning zararidan ovloq, foydasiga sherik bo'lish uchun ham tilini, ilmni, bilimni o'rganishimiz kerak. Chunki ular dunyoning tilini biladi. Sen ularning tilini bilsang, qalb ko'zing ochiladi. Ularning tilini, ilmni bilgan kishi ruslar bilan teng huquqlik da'vosini qila oladi, ularning oldida or-nomusini sotib yalinmaydi. Til bilmagan nodon qanday qilib ularga yaxshi ko'rinsam ekan, deb kim yelkasiga qoqib qo'ysa — shunga ota-onasini ham, oshna-og'aynisini ham, el-yurtini ham, dinini ham, odamgarchiligini ham sotadi. Faqat rus mayori kulsa bas, deb o'zining obro'si ketganiga ham parvo qilmaydi. Ruslarning ilm-hunari — dunyoni bilishning kalitidir, uni bilgan odamga dunyo arzonroq tushad. Biroq shu kunlarda bolasiga ruscha o'rgatgan odamlar o'g'lining ilmi bilan tag'in ham qozoqlarni aldash payiga tushishgan. Yo'q, aslo bunday yomon niyat qilish kerak emas. Balki aksincha, mol-dunyoni halollik bilan topishni o'rgatishimiz va boshqalar ham bizdan shunday ibrat olsin, deyishimiz kerak. Ana shundagina biz ruslarning ba'zi bir qonunsiz zo'rliklariga yo'l qo'ymagan bo'lur edik. Ilm o'rganganda ham qozoqlarga g'mxo'r bo'lay deb, bizlar ham el-u yurt bo'lib, odamlardek tinch-totuv yashaylik, deb niyat qilib o'rganish kerak. Hozircha, ruscha o'qigan qozoq bolalari orasidan tuzukroq chiqqanlari kam. Chunki ularni ota-onalari, oshna-og'aynilari yo'ldan urmoqdalar. Lekin shunday bo'lsa ham ular anov o'qimagan qozoq bolalariga qaraganda ancha durust, har holda ularga gap uqtirsa bo'ladi. O'ziga tuzuk, boy-badavlat oilalarning bolalari ko'p o'qishmaydi. Aksincha, gado bolalarini xor qilib, ruslar qo'liga topshirib qo'yishdi. Ular bundan boshqa qayerga ham borsin endi? Bundan tashqari, ba'zi bir qozoqlar oshna-

og'aynilari bilan arazlashib qolsa: «Sening zo'rligingga chidab yurguncha, bolamni soldatlikka berib, boshimga soch, og'zimga mo'ylov qo'yib ketmasammil!» deyishar edi. Mana shunday bema'ni gaplarni xudodan qo'rqmay, bandadan uyalmay gapiradigan qozoqlarning bolalari o'qib kim bo'lardi deysiz? Biror narsani ortiqroq o'rganib qoyil qilar deysizmi? O'rganganda ham hammasi yuzaki o'rganadi, qunt qilib o'qiydigan qozoq bolasi yo'q hozircha. Ota-onasi o'g'lini xalq puliga zo'rg'a o'qitadi-yu, o'z yonidan pul sarf qilib bo'pti! Haqiqatini aytсам, o'g'lingga xotin olib berma, enchisini berma, balki butun mol-dunyongni sarf qilib bo'lsa ham, rusalarning ilmini o'qit! Mening bu aytgan gaplarim, ko'rsatgan yo'lim — mol ayaydigan gaplar emas! Xudodan qo'rq, bandadan uyal, bolam odam bo'lsin desang — o'qit! Ammo hech mol-dunyongni ayama! Bo'lmasa u ham bir nodon qozoq bo'lib qolgandan so'ng — na senga, na o'ziga va na xalqqa rohat ko'rsatadi.

YIGIRMA OLTINCHI SO'Z

Bizning qozoqlar poygaga qo'shgan oti oldinda kelsa, kurashga tushirgan polvoni yiqitsa, uchurgan qushi ov olsa, yugurgan iti o'zganing itidan ilgari borib ov tutsa yer-ko'kka sig'may quvonishadi. Bilmadim, bundan o'zga ham quvonchi bormi ekan ularning? Hay, qaydam, yo'q bo'lsa kerak! Aytingchi, shu hayvondan hayvonning o'zgani, yo esa bir odam ikkinchi odamni kurashda yiqitganining nima qizig'i bor? Holbuki, yiqitgan ham, yiqilgan ham, olgan-oldirgan ham — uning na aka-ukasi-yu va na qarindosh-urug'i bo'ladi... Bu narsalarning hammasi qozoqlarning o'z-o'zlari bilan dushmanligi, tugmaday narsani tuyaday qilib ko'rsatib, bir-birlari ustidan mazaq qilib kulishdan, ularni izza qilishdan boshqa narsa emas. Birovni izza qilish esa harom, ro'zg'orga zarar, aqlga sig'maydigan narsadir. Shunday ekan, hayronman, birovni izza qilmoqning nimasi davlat-u, nimasiga quvonishar ekan-a? Yo esa mag'lub bo'lgan tomon nimasiga shuncha izza bo'lib, qora yerga kirib ketgudek bo'lib qolarkin-a?

Chopqir ot ba'zan u elda, ba'zan bu elda bo'laveradigan narsa. Shuningdek, uchqur qiron ham, yugurik ov iti ham ba'zan u odamning qo'lida, ba'zan bu odamning qo'lida bo'ladi. Kuchli yigit ham doimo bir eldan chiqaveradi deb o'ylaysizmi? Bunday

yigitlar ham ba'zan u elda, ba'zan bu elda tug'iladi. Bularning hammasini odam o'z erki bilan yasamaydi. Bir marta poygada o'zib chiqqan ot, yiqitgan yigit doimo shunday bo'lib qolavermaydi-ku, axir. Endi shularni bilib tursa ham, bu odamlar go'yo bir aybi ochilib qolganday, nimasiga shuncha uyalishar, izza bo'lishar ekan-a?

Endi siz bu gaplardan shunday xulosa chiqarib olsangiz bo'ladi: quvonmas narsalarga nodon odamlar quvonishadi, yana quvonishganda ham bosar-tusar joyini, nima aytib, nima qo'rganini o'zlari ham bilmay, aqlidan ozib, mag'rurlanib ketishadi. Yana bunday odamlar uyalmasligi kerak bo'lgan narsadan uyalishib, uyalishi lozim bo'lgan narsadan uyalishmaydi. Bularning bari nodonlik va ahmoqlikning asaridir, albatta. Sen ularga bu gaplarni aytsang, ba'zilari bo'ynini egib, «rost, rost» deb gap uqishgan bo'lishadi. Biroq sen bunga inonma. Erta-indin u ham haligi gap uqmaslarning biri bo'lib ketadi. Garchand shu gaplarning rost ekanligiga ko'zi yetib, ko'ngli ishonib tursa ham, xuddi hayvonga o'xshab, avvalgi tushunchasidan o'zini to'xtatolmaydi va hech kim unga gap uqtirolmaydi. Qozoq qanday bo'lmasin yomon ishni bir kasb etdimi, u bu odatidan yo o'larday qo'rqqanda, yo esa o'lganda qaytadi. Bo'lmasa, o'z aqli bilan mening bu ishim chakki ekan, deb o'z bilgicha qaytgan qozoqni topish juda qiyin.

YIGIRMA YETTINCHI SO'Z

(SUQROT FAYLASUFDAN)

Bu Suqrotning olloh tobarak va taoloning bandalariga yuborgan amri-farmonlariga so'zsiz bo'ysunmoq yuzasidan shogirdi Arastuga aytdi. U xudoga bandachilik qilguvchilar ustidan kulguvchi edi. Bir kuni Suqrot undan shunday deb so'rabdi:

— Ey, Arastu, dunyoda hech bir odam bormiki, u o'z hunari va qilgan ishlari bilan tahsinga sazovor bo'lsin?

— To'lib yotibdi bunday odamlar, hazratim, — deb javob beribdi Arastu.

— Qani bo'lmasa, shulardan bittasining otini ata-chi? — deb so'rabdi yana Suqrot undan.

— Gomerning shoirligiga, Sofoklning fojiasiga, Zevsning rassomligiga tahsinlar o'qisang arziydi, — debdi Arastu va yana shunga o'xshagan bir nechta hunari bilan olamga mashhur bo'lgan kishilarni aytibdi.

— Unday bo'lsa sen kimga ko'proq tahsin o'qiysan: jonsiz, aqli-lushsiz, quruq tananing shaklini chizadigan rassomgami, yo esa odamga ham jon, ham aql-idrok ato qilib yaratguvchi oliy ruhgami?

— Men keyingisiga ko'proq tahsin o'qiyman, — debdi Arastu, — biroq, u shunchaki yaratmay, avvali azalda bilib yaratgan bo'lsa.

— Buning ma'qul. Endi senga yana bir savol. Dunyoda foydali narsa ko'p: birining foydasi oshkora ko'rinib, bilinib turadi, ikkinchisniki esa — bilinmaydi. Shularning qaysi birini hikmat deb bilasan? — deb so'rabdi Suqrot.

— Albatta oshkora manfaat keltirganini, — deb javob beribdi shogirdi.

— Barakalla, agar unday bo'lsa, xudoy taolo bandasini yaratganda ko'p o'ylab, unga besh mucha ato qilgan, lekin bularning qaysi biri foyda, qaysi biri zarar keltirishidan ko'ra ham ko'proq, ularning zarurligini o'ylab ato qilgani — bu hammaga ma'lum va mashhur-ku. Mana, masalan, ko'rsin deb avvalo ko'z beribdi. Bordi-yu, ko'zimiz yo'q bo'lsa, unda biz dunyoning go'zalligidan qanday qilib lazzatlanardik? Yana bir muchamiz g'oyat nozik bo'lganligidan, vaqtida ochib, vaqtida yopib tursin uchun qovoq ato qilibdi. Chang-to'zondan saqlasin uchun kiprik, peshona terini ko'zga tushirmaslik uchun qosh beribdi. Qulog'imiz bo'lmasa taqir-tuqur tovushni qanday qilib eshitar edik, qanday qilib musiqaning go'zalligidan bahra olardik? Bordi-yu, burnimiz bo'lmasa — biz dunyodagi xushbo'y, muattar hidlarga oshiq bo'la olmagan va yomon hidlarni farq qila olmagan bo'lur edik. Og'zimiz, tilimiz va tanglayimiz bo'lmasa — biz dunyoda nima shirin, nima achchiqligini qayoqdan bilardik? Buning ustiga, ko'zni, burunni og'izga yaqin qilib yaratib, yeydigan-ichadigan narsalarni ko'ribilib, hidlab, yesin-ichsin, dedi... Bularning hammasi bizlarning foydamiz emasmi? — debdi Suqrot.

Shunda Arastu o'ylab-o'ylab yaratguvchining benihoya hikmat egasi ekanligidan shubhasi qolmabdi.

Suqrot so'zida davom etibdi:

— Buning ustiga: hamma maxluqlarning o'z bolalariga mehribon, o'limni yomon ko'radigan, hayotni, tirikchilikni sevadigan, o'sib-unishdan boshqa narsani kam fikr qiladigan qilib yaratganligi — bu uning marhamati emasmi? Shuning bilan birga, ularni yaratganda ko'ngillariga muhabbat solganini o'zi ham yaratguvchining yaratgan narsalariga nisbatan mehri-muhabbatining oqibati emasmi?

Suqrot so'zida yana davom etibdi:

— Ey, Arastu! Sen nima uchun odamdan boshqa narsada aql yo'q deb o'ylaysan? Odamning tanasi shu o'zing yurgan yerning bir parchasiga o'xshamaydimi? Tanangdagi ter, bug'lar yerdagi suvlarning bir tomchisi kabi emasmi? Xo'sh, o'zing bu aqlga qayoqdan ega bo'lding? Kim senga jon ato qildi, yoki sen uni qayerdan olding? Olamni ko'zing bilan ko'rasan, lekin uning o'lchoviga aqling bovar qilmaydi, go'zalligiga qarab to'ymaysan. Bu ko'rinishlarning bariga hayron qolasan, aqling yetmaydi. Xo'sh, bularning bari seningcha go'yo bir tasodifmi, yo esa yaratgan kimsa buyuk aql egasimi? Agar bu aql bilan bo'lmaganda, dunyo bunday o'lchovga aql bovar qilmaydigan darajada bir-biriga bog'liq qilib yaratilmagan bo'lur edi. Binobarin, bularning barchasi aql bilan yaratilgandir va o'ziga yarasha mustahkam qonun-qoidasi bordir.

Shunda Arastu Suqrotga:

— Hazratim, bu aytganlarimizning hammasi rost, ya'ni yaratguvchining benihoya buyuk aql egasi ekanligi ma'lum bo'ldi va shaxsan xudoning ulug'ligiga shubham qolmadi, — deb javob berib va yana so'ngidan: — biroq shunday ulug' xudoy taolo nahot mening bandachiligimga shu qadar muhtoj bo'lsa? — deb so'rabdi Suqrot dan.

Suqrot aytibdi:

— Ey, Arastu! Sen noto'g'ri aytyapsan. Muhtoj bo'lmaganda ham birov sening g'amingni yesa, sen unga qarzdor bo'lasanmi yo yo'qmi?

— U mening g'amimni yeydimi yo yo'qmi, men buni qayoqdan bilaman? — debdi Arastu.

— Xo'p, unday bo'lsa, sen hamma maxluqlarga bir qara, keyin o'zingga ham qara, xudoy taolo hammaga ham birdek jon ato qilgan-u, biroq uni hammaga ham barovar ong, tushuncha bilan birga ato qilmagan, axir? Odam shu kunini, o'tmishi bilan kelajagini ham his qila oladi, ko'ra oladi, uchalasi haqida birdek fikr qila oladi, tekshira oladi. Hayvon esa o'tmishini ham, hozirgi kunini ham yaxshi bilmaydi va kelajakda nima bo'lishini va nima qo'yishini o'ylashga, his qilishga qodir ham emas. Endi hayvonga bergan tanani qara-yu, bandasiga bergan tanani qara. Odam — ikki oyog'i ustida tik yurishga, tik o'sishga, dunyoni ko'rishga va uning sir-u asrorlarini sinchiklab tekshirishga, hamda o'zga hayvonlardan ishchi kuchi sifatida foydalanishga qodir. Hayvon esa oyoqlariga, qush bo'lsa qanotlariga ishonib o'ziga o'xshagan

boshqa bir hayvon, yo esa parrandani qo'llab-quvvatlashga va foydalanishga qodir emas. Agar odamni shunday hayvonsifat qilib yaratsa, unda u hech narsaga yaramagan bo'lur edi, yo esa, hayvonlarga sulton bo'lardi. Agar, bordi-yu, inson aqlini hayvonga bersa-chi, baribir u bu qadar ustalik va donishmandlik bilan bir-biriga ilm-hunar o'rgatarlik darajasidagi salohiyat uning gavdasiga mutlaqo mos tushmagan bo'lur edi. Masalan, qaysi ho'kiz shahar quribdi, qurol-yarog' ishlab chiqaribdi va sipohilikning uddasidan chiqibdi ekan shunchalik? Odam bolasiga shunday go'zal gavda berib, uni ajoyib aql va tengsiz salohiyat egasi qilib yaratishining, hamda uning barcha o'zga maxluqlar ustidan hukmron qilishining o'zi ham – xudoning insonga bo'lgan katta marhamati emasmi? Shunday ekan, bu gaplar xudoy taolo bandasini barcha yaratgan mo'jizalaridan ortiq ko'rib, oldindan uning g'amini yeb, unga ko'proq g'mxo'rlik qilganidan dalolat bermaydimi? Xo'sh, endi odam bolasining xudoy taolo oldida bandachilik qilmoqqa qarzdor ekanligi shundan ham ma'lum emasmi? – debdi Suqrot.

YIRIGMA SAKKIZINCHI SO'Z

Ey, musulmonlar! Birov boy bo'lsa, birov gadoy; birov sog' bo'lsa, birov kasal; birov aqlli bo'lsa, birov ahmoq; birovning ko'ngli yaxshilikka moyil bo'lsa, birovning ko'ngli yomonlikka moyildir.

Birov sizdan: «Xo', nima uchun shunday?» deb so'rasa, sizlar unga: «Taqdiri azalda ollo taoloning yaratgan ishida» deb javob berasizlar. Xo'sh, unday bo'lsa, biz ollo taoloning aybi yo'q, odil, deb imon keltirmaganmidik? Endi, ko'rb turibmizki, xudoy taolo ont urgan, mehnat qilmaydigan bandalariga mol-dunyo berar ekan-da. Xudodan mol-dunyo so'rab, kechasi-yu kunduzi mehnat qiladigan bechoralarga esa, aqalli bir amal-taqal qilib xotin, bolachaqasini boqishga yetgudek rizq ham bermay, ularni gado qilarkan. Ba'zi bir o'g'ri-muttahamlarning tanini soppa-sog' qilib, birovga zararsiz mehnatkash mo'minlarni nogiron qilib qo'yarkan. Bir ota-onaning bolalarini birini eslik, ikkinchisini tentak qilib yaratarkan. Xudoy taoloning o'zi bandalariga: «Buzuq bo'lma, tuzuk bo'! Tuzukni jannatga, buzuqni do'zaxga solaman!» deb aytar ekan-u, tag'in bandalarining birini yaxshilikka, ikkinchisini yomonlikka moyil qilib yaratib, yana ularni o'z qudrati bilan birini yaxshilikka, birini yomonlikka undab, yo'lga solib turarkan.

Xo'sh, mana shu gaplarning hammasi mehribon-mushfiq, rahm-shafqatli, adolatli, aybsiz parvardigorning sha'niga to'g'ri kelarmikin? Xalq ham, mulk ham — hammasi xudoniki. Uning qilayotgan ishlariga biron narsa deya olamizmi? O'z mulkini o'zi nima qilaman desa qilaveradi, ixtiyori, deymiz. Bordi-yu endi, u aybdor emas desak, bu — ollo taoloning aybi ko'p-u, biroq uni aybdor deb ayta olmaymiz, deganimiz emasmi? Shunday bo'lgandan so'ng, bandasi ming harakat qilgani bilan qo'lidan nima kelardi deysiz? Hamma narsani qildirguvchi ollo taoloning o'zi ekan, bandalarining nimasidan o'pkalaymiz? Kim yaxshi, kim yomonlik qilsa ham, xudoning buyrug'i bilan qilib yurgan ekan deymizmi?

Oлло taolo: har bir aqli bor kishiga — imon keltirish farz, har bir imonli kishiga esa — toat-ibodat qilish farz, degan ekan. Holbuki, ba'zi bir ishlar aql bilan hisoblashmay qilinadi. Xo'sh, endi, agar shunday ekan, ollo taoloning, aqlli kishiga imon keltirish farz, degan so'zi qayoqda qoldi? «Meni tanigan odam faqat aql bilangina taniydi» degan so'zi qayoqda qoldi? Dinimizda yashirin, yolg'on so'z yo'q bo'lsa, u haqda odam fikr yuritishdan mahrum bo'lsa, bandaning bandaligi qayoqda qoldi? Aqlimizni yurita olmaganimizdan so'ng, dinning o'zi qayoqda qoladi? Avvalo imonni mustahkamlamay turib, qilgan toat-ibodatlarimiz qabul bo'larmikin? Yo'q, yaxshilik bilan yomonlikni xudo qildirayotgani yo'q. Kasallikni yaratgan ham xudo, lekin seni kasal qilgan xudo emas, boylik bilan kambag'allikni yaratgan ham xudo-yu, biroq birovni boy, birovni kambag'al qilgan xudo emas. Buni tushunish kerak, tushunmasang bo'lmaydi!

YIGIRMA TO'QQIZINCHI SO'Z

Bizning qozoqlarning aytib yurgan maqollari ichida ishga yaroqlisi ham, yaroqsizi ham bor. Ba'zilar yaroqsiz bo'lishi bu yoqda tursin, hatto na musulmonchilikka va na odamgarchilikka to'g'ri keladi.

Avvalo: «Faqir bo'lsang — orsiz bo'!» deyishadi. Ordan ayrilib tirik yurgandan ko'ra o'lgan afzal. Agar bu: yollanib yurganingda joningni qiynasang ham, mol top degani bo'lsa — bu orsizlik emas. Balki aksincha, birovlarining qo'liga termulmay, halol mehnat qilib mol topmoq — bu orli, nomusli odamning ishi.

«Qalovini topsang qor yonar», «So'rovini topsang odam bolasining bermaydigan narsasi yo'q» deyishadi. Bu eng xudo

urgan ablahona soʻzdir. Bunday qilib qalovini topaman, soʻrovini topaman, deb esiz umringni xor qilib oʻtkazguncha, mol-dunyoni yo yerdan, yo esa peshona teridan soʻrash kerak.

«Noming chiqmasa, yer oʻrta!» deyishadi. Yer oʻrtab nom chiqarishning nimasi qiziq? Yoki: «Yuz kun qari tuya boʻlguncha, bir kun buvra boʻl» deyishadi. Tangriga yozib, minmay-netmay, birovga nafi tegmay, bir kun buvra boʻlishlikdan nima foyda?

«Oltin koʻrsa farishta ham yoʻldan ozadi» deyishadi. Satqai farishta ketgurlar-ey! Farishta oltinni nima qilsin? Bu shunchaki ularning oʻzlarining shum niyatlarini maʼqullamoqchi boʻlib aytganlari emasmi?

«Ota-onadan mol shirish, oltinli uydan jon shirin» deyishadi. Ota-onasidan ham molni shirin koʻradigan bu ont urgur ablahlarning qanaqa shirin joni bor ekan oʻzi? Axir, dunyoda eng aziz ota-onasini molga sotmoqlik — bu eng orsiz, nomussiz odamning ishi emasmi! Ota-ona bechora chamasi kelguncha mehnat qilib, mol-dunyo yigʻib, oʻlsam orqamdagi bolalarimga qolsin, deydi. Shunday ekan, ota-onani sotish — xudoga dushmanlik emasmi?

Mana shunday kaltabinlik bilan aytilgan soʻzlardan ehtiyot boʻlmoq kerak!

OʻTTIZINCHI SOʻZ

Bizda bir maqtanchoqlik degan yaramas narsa bor. Asli shu narsaning nima keragi bor oʻzi? Zotan, bu — or-nomussizlik, nodonlik, oʻysiz-xayolsizlik, hamda na botirlik va na odam-garchilikdan xabari yoʻqlikning alomatidir? Tagʻin, bezrayib turib: «E, xudo! Kimdan kim ortiq ekan sltunchalik? Birovning nasibasini birov topib berarmidi hech? Kimning boshi kimning egari qoshida yuribdi... Birov mening qozonimni qaynatib beribdimi, yo men birovning qoʻliga qarab qolibmanmi?» deb keriladi. Baʼzan esa dagʻdagʻa qilib: «Hammaga bir oʻlim!.. Voy onasini falon qilay! Bunday yurgandan koʻra oʻlganim ortiq! Juda nari borsa — haydab yuborar, otib yuborar! Qayerga borsam ham bir oʻlim!» deb kekirdagini choʻzadiganlar koʻp-ku.

Mana, oʻzlarinigiz koʻrib yuribsizlar: hozir hech boʻyiga qarab toʻn bichadigan, aytgan gapiga qatʻiy turadigan qozoq bormi dunyoda? Yoʻq, men hali oʻlimga bardosh bera oladigan qozoqni ham, yoki aksincha: men oʻlimga bardosh bera olmayman, deb

ochliq gapiradigan qozoqni ham ko'rganim yo'q... Bordi-yu, aqlsiz bo'lsa-da, shunday jur'atli qozoq topilsa, u kishini hayratga solgan bo'lur edi! Afsuski, yo'q. Buning o'rniga shundaylar borki, zo'r kelganda sichqonning inini ming tanga qilib, qochib kirarga teshik topmay qoladi. Xo'sh, bunday kishilarni nima deb ataymiz? Ey, xudo! O'z joniga ortiqcha hotamlik qiladigan, mol-dunyoni pisand qilmaydigan bechoralarning ahvoliga qarang. «Uyalmas yuzga tolmas jag' beradi» deb shuni aytishar ekanlar-da... Bunday kishilar ham uyatsiz, orsiz kishilarning biri-da.

O'TTIZ BIRINCHI SO'Z

Kishi eshitgan narsasini unutmash uchun to'rtta shart bor: avvalo, buning uchun zehnli bo'lmoq kerak; ikkinchidan, bir narsani ko'rganda, yo eshitganda – unga chin yurakdan ixlos qo'yib, fahm-farosat bilan uqib olmoqlik lozim; uchinchidan, eshitganlarini ichida bir necha marta takrorlab, ko'ngilga jo qilmoq kerak; to'rtinchidan, ko'ngliga boshqa narsalarni mutlaqo keltirmaslik va kelsa ham unga zarracha e'tibor bermaslik kerak. Masalan: beg'amlik, beparvolik, o'yin-kulgi yoki ixlos qo'ymaslik kerak. Aks holda bu to'rt narsa aql bilan ilgama putur yetkazadigan omillardir.

O'TTIZ IKKINCHI SO'Z

Ilm o'rganishni talab qilgan kishi, avvalo uni bilishi kerak. Buning bir necha shartlari bor. Bularni bilmay turib o'rganilgan ilm yuqmaydi.

Avvalo o'rganilayotgan ilm-hunarini oxir bir kun kelib biron kori-holimga yarab qolar, deb o'rganmasdan, hayotda uni turmushga tatbiq qilish maqsadida o'rganmoq kerak. Chunki ilmni faqat bili qo'yish uchungina o'rgansang va shu bilan qanoat hosil qilsang, bunday ilmning kimga keragi bor? Kishi o'zining bilmagan narsasini bilib o'rgansa – bundan qanchalik huzur-halovat topishini asti qo'yavering! Agar sen ilmga astoydil mehr qo'yib o'tirsang, senda, yana ko'proq bilsam ekan, degan muhabbat paydo bo'ladi. Shundagina sen o'zing ko'rgan har bir narsani ko'nglingga mahkam tugib, uqib oladigan bo'lasan.

Agar bordi-yu, ko'ngling boshqa narsada bo'lib, o'qib o'rganayotgan ilmingni shunga sabab qilib ko'rsatsang, ya'ni uni ana shu ko'nglingdagi narsa uchungina o'rganayotgan bo'lsang,

unda ilmga degan mehri qo'yo o'gay onaning mehri kabi bo'ladi. Agarda chin niyat bilan o'rganayotgan bo'lsang, unda ilmga degan mehri xuddi o'z onangning mehriday iliq va samimiy bo'ladi. Sen ilmga chindan ham ixlos qo'ysang, u ham senga mehr qo'yadi va sen uni tezroq qo'lingga kiritasan. Agar sen unga chala mehr qo'ysang, o'rganan ilming ham chala-chulpa bo'ladi.

Ikkinchidan, ilmni o'rgananda yaxshi niyat bilan o'rganish kerak. Ammo birov bilan bahs boylashmoq, talashishmoq uchun o'rganish kerak emas. Bahs, avvalo, ko'ngildagi ishonchni mustahkamlash uchun bo'lsa — bu zarar emas, lekin haddan oshib ketsa — kishini tuzatishdan ko'ra ham ko'proq buzib qo'yishi mumkin. Buning sababi: bahs qiluvchilar ko'proq haqiqatni aniqlash uchun emas, balki bir-birlarini yengmoq uchun harakat qilishadi. Bunday bahs xusumatni kuchaytirib, odamgarchilikni yo'qotishgacha olib boradi. Bunday holda asosiy maqsad ilm o'rganish bo'lmay, odamning yuzini yolg'on so'zga buradigan bo'lib qoladi. Bunday maqsad faqat buzuq kishilardagina bo'ladi. To'g'ri yo'ldan ketayotgan yuzta odamni adashtirgan kishi, egri yo'ldan ketayotgan bitta notavonni to'g'ri yo'lga solgan kishidan satqai ketsin! Bahs — bu ham aslida ilm o'rganishning bir yo'li. Biroq unga ortiqcha hirs qo'yish yaramaydi. Chunki bahsga ortiqcha hirs qo'yishdan mag'rurlik, maqtanchoqlik, xusumat, yolg'onchilik, hatto arzimagan narsadan janjal chiqarish va birovga mustahkamlash kabi yomon fazilatlar tug'iladi.

Uchinchidan, agar har bir harakating tufayli haqiqatga erisha oladigan bo'lsang, o'lsang ham bu yo'ldan qaytma, mahkam tur! Axir, o'zing shubha qilgan narsaga o'zgalar qanday qilib ishonch bildirsin? O'zing hurmat qilmagan narsani o'zgalar nega hurmat qilsin?

To'rtinchidan, ilmni ko'proq o'rganish uchun odamda yana ikki narsa bo'lishi lozim: biri-mulohaza yuritish, ikkinchisi esa muhofaza qilishlikdir. Bu ikki xususiyatni borgan sari kuchaytira borish kerak. Bu narsa kuchaymay turib ilm o'rganish qiyin.

Beshinchidan, shu nasihatlarining o'n to'qqizinchi so'zida yozilgan aql kasali degan to'rt narsa bor, shundan ehtiyot bo'lish kerak. Shularning orasida beg'amlik, beparvolik, degan narsa bor, zinhor-zinhor shu narsadan ehtiyot bo'! Chunki, bu, birinchidan — xudoning, ikkinchidan — xalqning, uchinchidan — davlatning, to'rtinchidan — ibratning, beshinchidan — aqlning, or-nomusning dushmanidir; or-nomus bo'lgan yerda bular bo'lmaydi.

Oltinchidan, senda ilmni, aqlni bir me'yorda saqlaydigan fe'l-atvor, xulq degan narsa bor. Sen shu narsani ehtiyot saqla! Ko'rgan narsangga qiziqaversang: yo birovning o'rinli, yo birovning o'rinsiz gapiga ishonib ketsang, yoki to'g'ri kelgan narsalarga ko'ngil qo'yaversang — fe'l atvoringning buzulib ketishi hech gap emas. Fe'l-atvoring buzulganidan keyin esa o'qib ilm o'rganganingdan hech foyda yo'q. Ko'kragingda unga o'rin bo'lmagandan keyin, uni qayerda saqlaysan? Aksincha, kiroyi ilming bo'lgandan keyin, uni ehtiyot qiladigan fahm-farosating, aqli-hushing, or-nomusingni qo'ldan bermaydigan fe'li-atvoring va g'ayrating bo'lsa — nur ustiga a'lo nur! Lekin bu ehtiyotkorliging, shubhasiz, aql uchun, or-nomus uchun qilingan bo'lsin!

O'TTIZ UCHINCHI SO'Z

Agarda senga mol-dunyo kerak bo'lsa hunar o'rgan. Mol-dunyo qo'lining kiri, yuvsa ketadi. Ammo hunar esa — ado bo'lmas boylikdir. Kimki yolg'on gapirma va qo'lida halol hunari bo'lsa qozoqlarning ichidagi eng avliyosi shu! Biroq xudoy taolo qozoqlarning qo'lga o'zmoz hunar bersa — ular bosar-tusar joylarini bilamay qolishadi.

Avvalo, malakamni oshiray, ishlarimni yaxshilay, izlay, ko'ray, hunar o'rganay, demaydi. Qo'lidagi bilgan ozdan-ovloq hunari bilan maqtanib: «Shu ham bo'ladi-da» deb qozoqlarda mavjud talabsizlikka yuz burib ketadi.

Ikkinchidan, erinmay mehnat qilmoq kerak. Holbuki, bizning qozoqlar bir-ikkita mol topsa shu bilan xuddi mol-dunyoga botib, g'arq bo'lib ketgan kishidek, xotirjamlikka berilib, yalqov bo'lib qoladi.

Uchinchidan, birov-biroviga: «Sen kasbdoshlaring ichida yakka-yu yagonasisan», yo esa: «Aka, sizdan nima ketadi, mana bu narsamni qilib bersangiz-chi?» desa, u: «Menga ham odamlar yalinadigan bo'lib qolibdi-ku» deb g'ururlanib ketadi va shu bilan ham o'zini, ham unga murojaat qilgan odamni aldash, esiz-esiz vaqtining qanday o'tganini ham bilmay qoladi.

To'rtinchidan, do'stingman degan odamlarga hotamtov bo'lib ketadi. Ba'zi bir quv-shum odamlar: «do'st bo'lamiz» deb arzimagan narsani berib, aldash: «Keyinchalik seni unday qilaman, bunday qilaman, mening sendan o'zga aziz do'stim yo'q» desa, laqqa tushib, men ham kerakli odamlarning biri bo'lib qolibman-ku, deb o'ylaydi. Keyin, kim «to'rga chiq» desa — shunga aldash, ana shu odamga qil deganini qilib, keragini topib beraman,

yetmaganini yetkazaman, xushomad, do'stlik qilaman, deb yurib, butun qimmatli vaqtidan, bisotidan ayriladi. Ovqat, usti-bosh topish esidan chiqib ketadi. Borib-borib, oxir bir kun, kun kechirmoq qiyinlashgach, birovdan qarz ko'taradi va uni qilib beraman, buni qilib beraman, deb o'lib-tirilib harakat qiladi-yu, baribir biron narsaning boshini qovushtirolmaydi. Keyinchalik borib, topgan-tutgani yegan-ichganiga yetmay, ishi dov-janjalga aylanib, sarson-sargardonlikka tushadi. Nihoyat, odamgarchilikdan chiqib, xor-zor bo'ladi. Xo'sh, bunisiga nima deysiz? Axir qozoqlarning o'zi aldanchi bo'la turib, yana birovlariga aldangani nimasi?

O'TTIZ TO'RTINCHI SO'Z

O'limning haq ekanligini, uning qarilikni kutib yurmay, istagan mahalda kelishini, o'lgan odam qayta dunyoga kelmasligini hamma biladi. Qozoqlar, shubhasiz, bunga ishonishadi, biroq o'z aqli bilan mulohaza qilib ko'rib emas, balki aksincha, shunchaki, ishonish kerak bo'lganligi uchungina ishonishadi. Yana: ollo taoloning borligiga, uning oxiratda so'roq qilishiga, yomonlarni yozg'irib, yaxshilarni yorlaqashiga va bu mo'jizalar bandasining qo'lidan kelmasligiga hamda ollo taoloning mehri tushsa, istagancha rahm-shafqat qila olishiga va agar g'azabi qo'zg'asa, behisob qiynoqlarga sola olishiga — hammasi-hammasiga ishonamiz, deyishadi. Yo'q, men ularning ishondik deganlariga sira ham ishonmayman. Agar ishonsalar ham, baribir bu narsalarning haqiqatligiga ko'zlari yetib emas, hali biz yuqorida aytganimizdek, ishonish kerak bo'lganligi uchungina ishonishadi. Agar ishonganliklari rost bo'lsa, unda nima uchun vahimaga tushib, tashvish chekishadi? Nega mudom yaxshilik qilib, gunohga botmay, o'zlarini o'zlari ehtiyot qilishmaydi? Agar ular xudoning borligiga va uning mehr-shafqati bilan birga g'azabi ham mavjudligiga ishonadigan bo'lsa, unda biz ularni yana nimaga ishontirishimiz kerak? Yoki qanday qilib ularni tuzata olamiz? Qaysi yo'l bilan ularni mo'min-musulmon, imoni salomat deymiz?

Agar kimda-kim ikki dunyoda xor bo'lmay desa, mana bu gaplarni besh barmog'iday bilib olishi kerak: hech qachon bir odamning ko'ngliga ayni vaqtda ikki quvonch, ikki sevgi-ishtiyoq, shuningdek, ikki qo'rqinch, ikki qayg'u-hasrat bir yo'la sig'maydi. Bir mahalda ikki narsaning ko'ngliga sig'ishi qiyin ham, to'g'rirog'i — mutlaqo mumkin emas. Bordi-yu, biror odamning ko'nglidagi

dunyoga bo'lgan qayg'usi bilan quvonchidan ortiq bo'lsa, u holda, bu odam musulmon emas. Mana endi o'zingiz o'ylab ko'ring, bizning qozoqlar qanday musulmon qavmiga kirar ekan!! Masalan, deylik, mabodo bir odamning oldidan ikkita narsa chiqib qolsayu, ulardan biri oxirat uchun, ikkinchisi shu bugunimiz, ya'ni bu dunyo uchun kerak bo'lsa, buning ustiga, birini olgan kishi ikkinchisini olishga haqli bo'lmasa, ko'rinib turibdiki – bunday holda bizning qozoqlar oxiratga keraklisini emas, balki albatta ikkinchisini olgan bo'lur edi. Chunki ular: oxiratga keraklisini yana bir kezi kelganda olarman, bu gal meni rahm-shafqatli xudoning o'zi kechirsin, deb o'ylaydi. Xo'sh, endi, bir kun kelib, u bu dunyodan o'tsa, uning: o'z oxiratimni mol-dunyoga sotganim yo'q, deganiga kim ishonadi?

Jamiki inson farzandi bir-biriga do'stdir. Chunki dunyoda hayot ekansan, qavmi-qarindoshliging, o'sib-unishing, to'q va farovonliging, och-yalang'ochliging, qayg'u-hasrating, istiqomat qilishing, bordi-kelding, dunyoga kelishing, tana bichimining, o'lishing, qora yerga kirishing, chirishing, mahshar kuni so'roq berishing – hammasi-hammasi birday: ikki dunyoda ham birday o'ynab-kulasan, birday qayg'u-hasrat chekasan, rohati, azobi, uqubati, xavf-xatarini birga tortasan. Bas, shunday ekan, besh kunlik umring bormi-yo'qmi – bir-biringga g'animatsan, qo'noqsan va bu dunyoga omonat mehmonsan! Nega endi shundoq bo'la turib bir-biring bilan arzimagan narsalar uchun g'ijillashasan? Birovning bog'-rog'iga, mol-dunyosiga ko'z olaytirasan? Nasibangni xudodan tilamay, bandaning ulishidan olib ber deganing, o'zing mehnat qilmay, birovning nasibasidan umid tutib o'tirganing loyiqmi o'zingga? Xudo birov uchun birovga jabr qiladimi? Ikki og'iz so'zni eplash tirib gapira olmaydigan nodon, aqlsiz, ilmsiz bo'la turib, har on: «Xudo ursin agar, meniki to'g'ri!» deb talashaverishdan nima foyda? Shu ham odamgarchilikmi endi!

O'TTIZ BESHINCHI SO'Z

Ollo taolo mahshar kuni hojilar, mullalar, so'filar, hotamtoylar va shahid o'lganlarni qator turg'izib qo'yib so'roq qilarmish. Bu dunyoda izzat-hurmatda bo'lish uchungina hoji, mulla, so'fi, hotam bo'lganlarni va shu maqsadda shahid o'lganlarni bir tomonga, oxiratda ollo taoloning marhamatiga sazovor bo'lish uchungina yashaganlarni bir tomonga turg'izib qo'yarmish. Mol-dunyo, boylik

orttirish uchun yashaganlarga: «Sizlar u dunyoda hoji aka, mulla aka, so'fi aka, mirza aka, botir aka atalish uchungina shu yo'lni tanladingiz. Endi bu dunyoda u narsalar yo'q. Sizlarning u dunyolaring, surgan davri davronlaring, shu bilan birga, mansablaring ham tamom bo'ldi. Endi bu yerda izzat-hurmat emas, so'roq berasizlar! Men sizlarga mol-dunyo berdim, aziz umr berdim, nima uchun endi siz ana shu mol-dunyolaringizni, aziz umrlaringizni din yo'li va oxirat bu yoqda qolib, bandalarni aldamoq uchun sarf qildingiz?» – deb aytarmish. So'ngra, halol niyatli, bir xudodan boshqa narsani o'ylamagan bandalariga: «Sizlar faqat mening mehr-u shafqatimga sazovor bo'lish uchungina aziz umrlaringizni va mol-dunyolaringizni sarf qildingiz. Men sizlardan roziman. Sizlar uchun marhamatimni darig' tutmay, tayyorlab qo'ygan joyim bor – marhamat qilg'aysizlar. Bundan tashqari, bu yerdan – mahshar ichida, garchand o'zlari yaxshilik qilmagan bo'lsa ham, u dunyoda sizlarning qilgan olijanob ishlaringizga xayrixohlik bildirgan kishilarni uchratsangiz, marhamat, ularni ham o'zlaringiz bilan birga olib kiringlar va mehri-shafqat qilinglar!» – dermish.

O'TTIZ OLTINCHI SO'Z

Payg'ambarimiz sallallohu alayhi va sallam o'zlarining hadisi sharifida: «Min la hayoun vala imonun lahv» – degan ekan. Buning ma'nisi: kimda uyat, or-nomus, hayo yo'q bo'lsa unda imon ham yo'q, demakdir. Bundan tashqari, bizning qozoqlarda: «Hayo kimda bo'lsa – imon ham shunda» – degan maqol ham bor. Bu hadisi sharifdagi: «Alhayoyi minal imon»ga to'g'ri keladi. Bas, shundan ma'lum bo'ldiki: uyat degan narsaning o'zi imonning bir bo'lagi ekan. Unday bo'lsa, uyat deganimiz nima o'zi? Buni bilmoq kerak?

Bir uyat borki: ba'zi odamlar xuddi yosh bolaga o'xshab nodonlik qilib, oddiy gaplarni aytishga ham uyalib, tortinib turishadi. Vaholanki, uning aytolmay turgan gapida na shariatga, na aqlga va na vijdonga zid gap bor. Bunday qilib hech uyati yo'q narsadan uyalish – nodonlikdir.

Chin ma'nodagi uyat esa – yo shariatga, yo aqlga teskari ish qilinsa va shu bilan kishi obro'siga dog' tushadigan bo'lsa, buni uyat desa bo'ladi. Bunday uyat ikki turli bo'ladi. Biri shuki: odam o'zi uyat bo'larlik ish qilmaydi-yu, birovnig qilgan uyatli ishidan

uyaladi. Buning sababi, ana shu uyatli ish qilgan odamga nisbatan achinganlikdan bo'ladi. Bunday paytda: «Yopiray, mana bu sho'rlikka nima bo'ldi, endi bu yog'i nima bo'larkin?» degan kabi achchiq tuyg'u halqumingga kelib tiqiladi uning uchun seni qizartiradi. Ikkinchisi shuki: qilgan ishing ham shariatga, ham aqlga, ham obro'-e'tiborga zid bo'ladi; sen bunday ishni bilmasdan, yo g'aflat bosib, yo esa nafs balosida qilib qo'yasan. Mana buni chin ma'nodagi uyat desa bo'ladi. Ba'zan bunday qilmishingni boshqa kishi payqamasa ham, o'z aqling bilan topib, ich-ichingdan achinib, o'zingni-o'zing koyiysan. Uyalganingdan yer yorilmaydiki, yerga kirib ketsang; kishilarning yuziga to'g'ri qarayolmaysan, azob chekasan. Buning natijasida ba'zan uyatli kishilar uyqudan, ishtahadan qoladi, hatto chidayolmay o'zini-o'zi o'ldiradiganlar ham bo'ladi. Uyat — kishining or-nomusi, o'z yaramas fazilatlariga qarshi ichki isyonidir. Bunday paytda tilingga tuzukroq bir so'z, boshingga tuzukroq bir fikr kelmaydi. Hatto ko'zingning yoshi bilan burningdan oqqan suvni ham artolmay qolasan. Ko'zingga hech narsa ko'rinmaydi. Shunchalikka borib uyalgan, o'z aybiga o'zi iqror bo'lgan odamni, o'lganning ustiga chiqib tepgan, degandek, ta'na qilish — yaramas odat va bunday ishni odamgarchiligi yo'q kishilar qiladi.

Shu kunlarda mening ko'rib-bilib, muomala qilib yurgan kishilarim uyalmoq tugul, hatto qizarishni ham bilmaydi. «Ha, xo'p, biz aybdor dedik-ku, bo'ldi-da endi» deydi yo esa: «Xo'p, xo'p, bunga men uyatli bo'la qolay, o'zing-chi, o'zing! O'zing ham bir vaqt shunday qilmaganmiding?» deyishadi. Yo bo'lmasa: «Falonchi ham bir tirikchiligini qilib yuribdi-ku, axir; falon qildi, tugun qildi, holbuki unikining oldida meniki halvo-ku!..» deb hatto da'vo ham qilishadi. Xo'sh, buni uyalgan kishi deya olamizmi? Bordi-yu, uyati bor desak, hadis nima deydi bunga, yaxshilardan qolgan so'zlar nima deydi?

Qani ayting-chi: imoni bormi, yo'qmi bunday odamlarning?!

O'TTIZ YETTINCHI SO'Z

1. Insonning insonligi ishni qanday boshlaganidan bilinadi, lekin qanday tugatganidan emas.
2. Ko'nglingdagi ko'rkam o'y og'zingdan chiqqach xiralanadi.
3. Sen agar faqat o'zini o'ylaydigan nodonga hikmatli so'z aytasang, u seni yo xursand qiladi yo esa xafa.

4. Kishiga bilimiga qarab yaxshilik qil, yomonga qilgan yaxshiliging boshingga balo bo'lib tushadi.

5. Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'! Odam bolasi — elning lolasi.

6. Yaxshi odam ko'p so'raydi, ammo oz bersang ham rozi bo'ladi. Yomon odam oz so'raydi, ammo ko'p bersang ham rozi bo'lmaydi.

7. Yolg'iz boshing uchun mehnat qilsang, o'z qorni uchun o'tlagan hayvonning biri bo'lasan. Insoniy burching uchun mehnat qilsang esa, ollo taoloning suygan bandasi bo'lasan.

8. Suqrotga og'u bergan, Ioanna Arkni olovga tashlagan, Isoni dorga osib, payg'ambarimiz sallallohu alayhi va sallamni tuyaning o'limtigiga ko'mgan kim? Xalq! Shunday bo'lgach, xalqda aql yo'q. Yo'lini top-da, xalqqa rahnamolik qil.

9. Inson bolasini zamona parvarish qiladi. Kimda-kim yomon bo'lsa, ayb zamondoshlarida.

10. Agar davlat mening qo'limda bo'lganda, inson farzandini tuzatib bo'lmaydi, degan odamning tilini kesib tashlardim...

11. Dunyoda tanho yashagandan — o'lgan yaxshi. Yolg'iz odamni qayg'u-hasrat bosadi. Dunyoda nimaiki bor: u yaxshilikmi, yomonlikmi, xursandchilikmi, qayg'u-hasratmi — hammasi xalqda bo'ladi. Avvalgisiga kim chiday oladi? Keyingisisiz kim yashay oladi?

12. Dunyoda kim yomonlik ko'rmagan deysiz? Umidsizlik — bu g'ayratsizlikdir. Dunyoda hech muqim narsa yo'q, shuningdek, yomonlik ham mudom bo'lmaydi. Axir, qori qalin qahraton qish ketidan, ko'k maysali, tiniq suvli yoz kelmasmu?

13. Badjahl odam kangap kelsa, zahari ichida bo'lgani. Bordiyu, hech kimga gap bermay, lo'lilik qilib shovqin solsa — bu odam yo qo'rzoq yo esa maqtanchoq keladi.

14. Quvonch va mag'rurlik — mastlikdir. Faqat mingdan bir kishigina bu narsadan o'zini ehtiyot tutib yura oladi.

15. Ishning omadi — o'z vaqti.

16. Buyuk mansab — go'yo bir buyuk qoya. Unga erinmay o'mmalab yurib ilon ham chiqadi, uchib-qo'nib yurib qiron ham chiqadi.

17. Dunyo kattakon ko'l. Zamona esa esib turgan yel. Oldingdagi to'lqin — og'alar bo'lsa, ketingdagi to'lqin — inilardir. Navbat bilan o'lishar, avvalgiday bo'lishar.

18. Tuyadek bo'y bergandan, tugmadek aql bergan ortiq. Soqolini sotgan qaridan, mehnatini sotgan yosh ortiq.

19. Mo'ltoni mulla el talar.

20. Yomon do'st — bir ko'lankadir: quyoshli kunda qochsang ham qutulolmaysan, bulutli kunda esa izlasang ham topolmaysan.

21. Do'sti yo'q bilan sirlash, do'sti ko'p bilan siylash. Yaxshiga yaqin bo'l, yomondan — yiroq.

22. G'ayratsiz jahl — tul, qayg'usiz oshiq — tul, shogirdsiz olim — tul.

23. Baxtiyor bo'lguningcha baxtingni eling ham tilaydi, o'zing ham tilaysan. Baxtiyor bo'lganingdan so'ng esa — faqat o'zinggina tilaysan.

O'TTIZ SAKKIZINCHI SO'Z¹

... Ba'zi bir odamlar faqat usti-boshiga zeb berib, olifta bo'lib yurishni o'zicha bir davlat deb hisoblaydi. Bu faqat o'zini ko'rsatish, o'zini o'zi bozorga solish, ba'zi bir aqli ko'ziga bitgan ahmoqlarning havasini qo'zg'atib: «Qani endi bizlar ham shunday bo'lsak» yo esa: «Xudo bizlarga ham shunday bo'lishni nasib etmadi» deb kuyuntirishdan boshqa narsa emas. Xo'sh, bundan nima chiqadi? Biror foyda chiqadimi? Yo'q, albatta! Axir, xosiyat kishining sirtida emas, ichida bo'ladi. Kechasi-yu kunduzi o'zini oynaga solganlarning aqli raso bo'ladi deysizmi? aql — yomonlikdan emas, yaxshilikdan chiqadi va ezgu niyatlar yo'lida kamol topadi.

...Hayotda insonning muqaddas burchlaridan biri — do'st-yor orttirmoqlikdir. Do'st — o'zgalarga yaxshi munosabatda bo'lsang va qo'lingdan kelgancha yaxshilik qilsang, mehri-oqibat ko'rsatsang ortadi va ko'payadi, sen kimga do'stlik qilsang, u ham senga do'stlik qiladi: senga nisbatan ishonchi, mehri-muhabbati oshadi. Agar, do'stim ko'p bo'lsin desang, hech kimga dushmanlik qilma, hamda o'zgalar ichida o'zingga oro berma, maqtanma va o'zingni birovdan ortiq sanama!

O'zingni birovdan ortiq qo'yishning uch xili bo'ladi:

Birinchisi: biror yomon ish ustida shohid bo'lib turgan bo'lsang, uning seni buzadigan oqibatlaridan o'zingni tiya ol. Bu senga yaxshi fazilat o'rnini o'taydi.

Ikkinchisi: o'zingni o'zgalardan ortiq ko'rsatishga urinishing bu sening odamgarchiligingning yo'qligini ko'rsatadi.

Uchinchisi: birovga qasdlik qilsang, xo'rlasang, masxara qilsang va kamsitsang — bu fazilatlar faqat senga dushman ortqizadi.

---

¹ Bu so'z juda qisqartirib tarjima qilindi.

Men boshqalardan ortiqman deyish — seni maqtanchoqlikka olib boradi. Har qanday maqtanchoqlikning tagida: «Men falonchidan o‘tib ketsam ekan!» degan kabi ichi qoralik, ko‘ra olmaslikning oqibati janjalga olib keladi. Bu uch xil odatdan xoli bo‘lgan kishining ko‘ngli tinch bo‘ladi. Har bir ko‘ngli tinch kishining esa — yaxshi niyati, ezgu his-tuyg‘usi bo‘ladi.

Odamzodni xor qiladigan uchta narsa bor. Shundan ehtiyot bo‘lmoq kerak! Birinchisi — nodonlik, ikkinchisi — erinchoqlik va uchunchisi — zolimlikdir.

Nodonlik — bilimsizlik va dunyodan xabari yo‘qlikdir. Bilimsizlik esa — vahshiylikdir. Erinchoqlik — dunyodagi mavjud hamma narsaning dushmanidir. Tanballik, g‘ayratsizlik, uyatsizlik, jur‘atsizlik, kambag‘allik kabi narsalarning hammasi shundan kelib chiqadi. Zolimlik — bu insonlikning dushmanidir. Odam zolim bo‘ldimi — u odamgarchilikdan ayriladi, insonlik qiyofasini yo‘qotadi va yirtqich hayvondan farqi qolmaydi.

O‘TTIZ TO‘QQIZINCHI SO‘Z

To‘g‘ri, qadimgi ota-bobolarimizning ilmi-hunari, tili, sipohiligi va ozodaligi hozirgi bizlarnikiga qaraganda ancha tuban bo‘lgan. Biroq shunga qaramay, ularning bizlarnikidan ortiq ikkita odatlari bor ekan. Ammo biz ota-bobolarimizdan meros qolgan bir qator yomon odatlardan asta-sekin qutulib kelayotganimiz bilan birga, afsuski, hatto ana shu ikkita ortiq odatni ham mutlaqo yo‘qotib qo‘ydik. Holbuki, agar biz, garchand o‘rmalab bo‘lsa ham o‘sib borayotganimiz hozirgi bir kezda ota-bobolarimizdan meros qolgan ana shu ikkita yaxshi odatni yo‘qotmay turganimizda, balki, bizlar ham boshqa xalqlar kabi el qatoriga kirgan bo‘larmidik? Biroq biz mana shu ikkita odatni yo‘qotib qo‘yganimiz uchun qilayotgan ishlarimiz, kasbi-korimiz inson bolasinikiga emas, go‘yo shaytonlarning ishiga o‘xshaydi. Nazarimda: odagarchiligimizning kundan-kunga yo‘qolib borayotganligining asosiy sababi shu bo‘lib ko‘rinadi. Xo‘sh, bu ikki odat nimalardan iborat?

Birinchidan: avvalo, u zamonlarda el boshi, to‘p boshi deb ataluvchi kishilar bo‘lar ekan. Ko‘chish-qo‘nish, dov-janjal masalalarini shular hal qilib, shular boshqarar ekan. O‘zga odamlar hech narsa bilan ishlari bo‘lmay, tinch, o‘z tirikchiliklari bilan ovora bo‘lar ekanlar. Shu bilan birga, el boshi, to‘p boshilar nima

ish qilsa, nima qo'ysa, nima desa ham xalq o'shalarning aytganlariga rozi bo'lar va ularning qanchalik to'g'ri, noto'g'ri ish qilayotganliklarini ipidan-ignasigacha surishtirib, ketidan quvib yurmas ekanlar. Balki aksincha: «Bosh-boshingga biy bo'lsang, hech qayerga sig'maysan, boshliqlaring bor bo'lsa, yonar o'tga kuymaysan...» deb ularni kuzatish, terlash bu yoqda tursin, hatto yetmaganini yetkazish, nuqsoni bo'lsa tuzatish, yomonligi bo'lsa berkitish, yaxshiligini oshirish uchun tirisharkanlar. Ular o'z boshliqlarini go'yo bir kuchli avliyo deb his qilisharkanlar-u, so'ngra ular ham shunday bo'lishga harakat qilar ekanlar. To'g'rida, hammasi o'z odami, o'z bag'ri-jigari va hamma mol-dunyo o'z mol-dunyosi bo'lgandan keyin, har qanday rahbar ham o'z xalqining g'amini yemay, kimning g'amini yeydi deysiz?

Ikkinchidan: ota-bobolarimiz bizlarga nisbatan nomusli ekanlar. Bordi-yu ularni izzat-hurmat qilib biror yerga, yoki ishga chaqirishsa, o'rtalaridagi araz, gina-kuduratlarga qaramay borar va jonini fido qilar ekanlar. Ular: «Og'a-inining ozori bo'lsa ham, bezari bo'lmas», «Oltovlon ola bo'lsa, og'zidagin oldirar, to'rtovlon tugal bo'lsa, ko'kdagini undirar», «Yo'l quvlagan xazinaga yo'liqar, gap quvlagan — baloga» deyishib, shu maromda ish tutishar ekanlar.

Qani endi, bizda maga shu odatlar bormi? Albatta yo'q? Chunki bu odatlar or-nomusli, bir so'zli odamlargina mavjud bo'ladi. Biz bularning hammasidan ajraldik, endigilarning do'stligi — do'stlik emas, aldanchilikdan, dushmanligi esa — ko'ngil qolishdan emas, balki bir-birini ko'ra olmaslikdan iboratdir.

QIRQINCHI SO'Z

Sizlardan bir narsani so'ramoqchi edim:

Nima uchun bizning qozoqlarda o'lganining yomoni, tirigining esa o'zgani yomonlashdan omoni yo'q?

Nima uchun kuch-quvvati qaytgan chollar yoshlar bilan murosa qila oladi-yu, ammo o'zlari, garchand ko'pgina tengqurlaridan ayrilgan bo'lsalar-da, bir-birlari bilan murosa qilisha olmaydi?

Nima uchun o'zga yurtlik birovni ko'rsak «yorug'lik» deb atrofida parvona bo'lamiz-u, o'zimizning elimizdagi undan ham obro'li kishilarning qadriga yetolmaymiz?

Nima uchun bir sayyoh ikki yo'lovchi o'zga yurtga borsa, o'z elini o'larday maqtaydi-yu, qaytib kelgach, o'sha borib kelgan yerini, yolg'onni rost qilib, o'z yurtiga haddan ziyod qilib maqtaydi? Nega?

Qaysi qozoqni olib qaramang, bolasi yosh kezida atrofida parvona bo'lishadi-yu, ulg'aygandan so'ng sovuq ko'rishadi? Nega?

Nima uchun ba'zi odamlar tuqqan-tug'ishganlari, yaqin oshna-og'aynilarining to'yida, azasida, umuman shunga o'xshagan zarur lozimandalarida qorasini ko'rsatmaydi-yu, birovlarining moli-holini talab, qarochilik qilib, haydab kelaylik, o'g'irlik qilaylik desa, jon-jon deb bosh qo'shadi, oyoq-qo'li yerga tegmay yetib keladi? Nega?

Nima uchun poygaga ot qo'shganingda otingga yordam bermagan og'ayning, olgan poygandan bermading, deb o'pkalaydi? Nega?

Qadimgi zamonlarda odamlar: falon vaqta bechora otim poygada horib kelayotganda falonchi yordam qilgan edi, deb og'aynisining o'sha yaxshiligini o'la-o'lguncha aytib yurishar edi. Nima uchun endi hozir bu yilgi qilgan yaxshiliging kelgusi yilda unutilib ketadi-a? Nega?

Nima uchun boy o'g'li kambag'al bo'lib qolsa, mehnat qilishga uyaladi-yu, o'g'irlik qilishga uyalmaydi? Nega?

Nima uchun ikkita yaxshi bir elda do'st bo'lib, tinch-totuv yashay olmaydi-yu, qay-qayoqdagi qasam urganlar bir-biri bilan bosh qo'shishib, tinch-totuv yashashadi? Nega?

Nima uchun birovga do'stim deb ot mindirsang-u, boshqa bir dushmaning kelib unga toy mindirsa, darhol o'rtaga sovuqchilik tushadi – munosabat buzuladi? Nega?

Nima uchun ba'zan har kun aytganingni qiladigan do'stingdan bir kun aytganingni qilgan dushmaning mehribon bo'lib qoladi? Nega?

Nima uchun ba'zi birovlar, do'stim o'ssin-unsin demaydi, balki aksincha, biron martabaga ega bo'lsa, unga ashaddiy dushman bo'lib qoladi? Nega?

Nima uchun ba'zi birovlar izlasa ham aql o'rgatadigan kishini hech qayerdan topa olmagani holda, o'z fe'li-atvorini ipidan-ignasigacha biladigan odamlardan qochib yuradi? Nega?

Nima uchun odamlar birovnikiga mehmon bo'lib borsa – ming qo'lyi boy bo'lib boradi-yu, o'z uyiga mehmon kelsa – bor molini ham yaylovga haydab yuboradi? Nega?

Nima uchun tinchlik izlab topa olmay yurgan yurt, tinch yashay boshlaganidan so'ng, darrov undan zerika boshlaydi? Nega?

Nima uchun elga pishiq odam biylik qiladi? Nima uchun hayotda pishiq odamlarning ko'pchiligi kambag'al bo'lishadi? Nega?

Nima uchun to'qol xotin mag'rur bo'ladi? Nima uchun kasal kishi mard bo'ladi? Nima uchun kambag'al kishi aks, takabbur bo'ladi? Nega?

Nima uchun nafsini jilovlab, yomon yo'ldan qaytgan kishi yomon ataladi-yu, nafs balosida yurgan, maqtanchoq, baloxo'r, yomon odam yaxshi ataladi? Nega?

Nima uchun qozoqlar to'g'ri so'zga ishonmay, hatto quloq ham solmay, balki aksincha, yomon, yolg'on-yashiq so'zlarni eshitsu, moydek erib, sutdek balqib, topgan-tutgani suvga oqib ketsa ham, bunday gaplarni tag-tagiga yetmaguncha qo'ymaydi? Nega?

QIRQ BIRINCHI SO'Z

Qozoqlarga o'rgataman, ularni tuzataman, degan kishiga ikkita narsa kerak.

Birinchidan: yo hokimiyat egasi, yo esa qo'lida yorlig'i bor kishi bo'lishi kerak. Bular: kattalarni o'z hukmlariga bo'ysundirib, kichiklarning qo'lidan yetaklab maktab-madrasalarga olib borib bera oladigan, biriga u sohada, biriga bu sohada ilm-hunar o'rganishi uchun yo'l-yo'riq ko'rsata oladigan va ularga ketadigan sarf-xarajatlarni ovulda yashovchi xalq zimmasiga solishga qodir bo'lgan, hatto qizlarni ham, aqalli musulmonchilik ilmiga o'qitish uchun jalb qila oladigan odam bo'lishlari kerak. Shundagina hozirgi yoshlar hunar egallab, zamon o'tishi bilan otalarining o'rnini bosib, el-yurt sal tuzalgan bo'lur edi.

Yoki, ikkinchidan: elni tuzataman degan odam katta boy bo'lishi kerak: u otalariga pora berish yo'li bilan bolalarini o'qishga yuborishi va haligiday ilm-hunar o'rgatishi lozim — shunday qilsa ham el tuzalgan bo'lardi. Biroq, afsuski, bunday kuch-quvvat, davlat hech kimning peshonasiga bitmaydi va bitishi mumkin ham emas. Ma'lumki, qozoqlarni yo qo'rtqitmay, yo pora berish yo'li bilan qo'lga olmay turib, aql o'rgatishning, aytganingga ko'ndirishing va o'z yetagingga yurgizishing hech mumkin emas. Chunki ota-bobolaridan meros qolgan, sut bilan kirib, qon-qoniga singib ketgan nodonlik ularni allaqachon odamgarchilikdan chiqarib qo'ygan. Ular o'zlarining mish-mishlaridan, g'iybatlaridan o'pkasini qo'ltiqib hovliqishlari-yu, shovqin-suronlaridan boshqa narsalarni qiziq ko'rishmaydi, gap aytsang uqishmaydi, qulog'i senda bo'lsa ham, ko'ngli boshqa joyda bo'lib, ko'zlari alang-jalang qilib turadi. Xo'sh, endi nima qilishimiz kerak? Nahot shundayligimizcha qolib ketaversak!

QIRQ IKKINCHI SO‘Z

Qozoqlarning yomon ishlarga moyil bo‘laverishining birdan-bir sababi ishi yo‘qligidandir. Yo dehqonchilik bilan shug‘ullanishsa, yo esa savdo-sotiq ishlari bilan band bo‘lsa, ehtimol, bunday ishlarga qo‘llari tegmasmidi? Ular bunday qilish o‘rniga otliq-yayov u ovuldan bu ovulga sanqib, birovlarining ot-ulovlariga yalinib, ovqat izlab, gap poylab, yo esa odamzodni yo‘ldan ozdirish uchun quvlik-shumlik qidirib, ishsiz-yumushsiz, bekordan-bekorga tentirab yurishni o‘zlariga kasbi-kor qilib olgan. Halol mehnat qilaman, mol-dunyo orttiraman, degan kishi uchun shunday sanqib, itdar battar xor bo‘lib yurish munosibmi? Yaxshi bo‘lsa o‘z kasbi-korini tashlab bekordan-bekorga tentirab yurarmidi? Mol-dunyosi ko‘p boylar mollarini cho‘ponlarga, bolalarga topshirib qo‘yib, xudo bergan davlatining rohatini surmay, moli-holini o‘g‘riga o‘g‘irlatgani, qaroqchiga oldirgani va itga, qushga yedirganiga rozi bo‘ladi-yu, ammo mish-mish gaplardan, bir ovuldan ikkinchi ovulga borib, quvlik-shumlik qilishdan, tekin tomoqdan, safsata sotishlardan qolishga sira ham rozi bo‘lmaydi. Chunki bunday bema‘nigarchiliklar butun xalq odat bo‘lgandan so‘ng, bular ham ko‘pchilikdan qolishni, to‘g‘ri yo‘l tutishni, to‘g‘ri maslahat berishni istamaydi, aksincha, haligiday yaramasliklarga bosh qo‘shishni va shunday ishlarni qilishni o‘zlaricha afzal ko‘radi...

Mana shuning uchun ham hozirgi qozoqlar ichidagi «ishga yarayman» deganlari o‘zlarining ozdir-ko‘pdir molini birovlariga boqtirib qo‘yib, o‘zlari so‘z poylashadi, tekin tomoq qidirishadi, el kezib sanqib yurishadi.

Binobarin, bu kungi odamlar uchun mol-dunyo ham, aql-idrok ham, hatto obro‘-e‘tibor ham faxr emas, balki birovlarining ustidan arz-dod qilish va yolg‘on-yashiq gaplarni gapirib, alday bilish faxr. Buni bilgan kishi, garchi ostida oti, qo‘lida qamchisidan boshqa hech narsasi yo‘q kambag‘al bo‘lsa-da, el ichida izzat-hurmatda bo‘ladi, qayerga borsa to‘rdan joy beriladi, og‘zi oshga. qo‘li go‘shiga tegadi. Bunday kishilar, ba‘zi bir laqma boylarga: «Siz bir og‘iz bir nima desangiz bas, bu yog‘ini biz o‘zimizga qo‘yib beravering, satqai bir og‘iz so‘zingiz ketsin!..» deb ularni hovliqtirib qo‘yib, o‘zlari shuning orqasidan ishlamay-netmay, obro‘ orttirib, otini minib, to‘nini kiyib, kunini o‘tkazib yuraveradi.

Boy bo‘lsa o‘zining foydasi nima-yu, zarari nimaligini ham bilmaydi. Mabodo bir ish bo‘lib qolsa: «Buni nima qilamiz?» deb

yana boyagi rasvo odam bilan maslahatlashadi. U tag'in quvlik-shumligini ishga soladi: yolg'iz o'zim maslahat bersam ekan, maslahatchisi ko'paysa qadrim ketib qoladi, deb o'ylaydi va: «E shu ham gapmi? Mana bunisi bundog'-u, ana unisi undoq, unga undoq deb quvlik qiling, bunga bundoq deb shumlik qiling!» deb qay-qayoqdagi bema'ni makr-hiylalarni o'rgatadi. Shundan keyin boyni umuman odam bolasiga ishonmaydigan qilib qo'yadi. Keyin, boyga hech kim ishonmaydigan bo'lib qoladi... Oqibat natijada esa, yana boyagi rasvo odam boyga: «Ana men aytmadimmi sizga, u o'zi undoq odam, bu o'zi bundoq odam, mana ko'rdingiz-ku» deb boyga ishi tushgan odamlarni unga yomonlab, o'zi esa boyni o'ziga avvalgisidan ham kuchliroq rom qilib oladi.

Mana, hozirgi odamlarning aqli ham, istagi ham shunday.

QIRQ UCHINCHI SO'Z

Odanzod ikki narsa bilan hayot: biri — tan bilan, ikkinchisi — jon bilan.

Bu ikkalasidan qaysi biri odamzodning o'ziga bog'lig'-u, qaysi biri bog'liq emas — buni bilmoq kerak.

Ichsam-yesam, yotsam-tursam, uxlasam, deyshlik — bu inson uchun g'ayri ixtiyoriy ehtiyoj. Ozmi-ko'pmi ko'rsam-bilsam, deb orzu qilish ham dastavval shunday g'ayriixtiyoriy ehtiyojdan tug'iladi...

Endi, aql-idrok, ilm-hunar — bular mehnat bilan topiladigan va kamol topadigan narsa. Odamzod ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib, qo'l bilan ushlab, til bilan totib, burni bilan hidlab tashqi dunyoni taniydi. Borliqning mavjudligi xoh salbiy, xoh ijobiy bo'lsin, har nechuk ko'ngilda o'z aksini qoldiradi, ya'ni ta'sir etadi. Bu bizga nisbatan g'ayriixtiyoriy ehtiyojdir. Ularning biri ko'ngilda mangu unutilmas yaxshi xotira, ta'sir qoldirsa, ikkinchisi mangu unutilmay yomon xotira, ta'sir qoldiradi.

Bu ta'sirlar dastlab juda kuchsiz va ko'rimsiz bo'ladi. Lekin unga ahamiyat berilsa, parvarish qilinsa — bora-bora ulg'ayib, mustahkamlanib boradi. Bordi-yu, ahamiyat berilmasa, sekin-asta yo'qolib ketadi, yo'qolmagan taqdirda ham, zaiflashib, hech narsaga ahamiyatsiz bo'lib qoladi.

Kimda-kim ko'p bilsa, tashqi dunyodan, olgan narsalarini mulohaza bilan o'rinsini o'rinliga, o'rinsizini o'rinsizga ajrata bilsa — bunday odamning ham aqli raso bo'ladi.

«Xudoy taolo o'zi aql bermagandan keyin nima qilaylik?» deyshlik, bu : «Xudoy taolo sen bilan meni birday yaratmadi!»

deyishlikdir. Bu esa yaratganga bo'hton yog'dirib, o'zini qutqarib qolishlikdir. Bu aqlsiz, qilay desa hunari yo'q, nodon odamning ishidir. Nahotki unga xudoy taolo ko'rma, eshitma, ko'rgan-eshitgan narsangni inobatga olma, yodingda saqlama, degan bo'lsa? Xudo unga o'yin-kulgi, maishat, uyqu, maqtanchoqlik bilan ovora bo'lib, qalbingdagi mavjud boyligingni suvga oqizib, hayvonlar qatoriga qo'shil, degan emas-ku. axir!

Ba'zi bir odamlar: «Aql ixtiyoriy bo'lmasa ham, talab, istak ixtiyoriy bo'ladi, odam istasa aqlni ham topa oladi. Istaksiz, umidsiz kishida aql bo'lmaydi» deyishadi. Bu bekor gap. Talab, istak degan narsalar yosh bolalarda ham bo'ladi. Chunonchi, biz yuqorida: idrok etilgan narsa avvalo juda zaif va kuchsiz bo'lib, odam ulg'aygan sari, u ham kamol topib boradi, deb aytib o'tgandik. Jon quvvati bilan topilgan hunarni ham qancha parvarish qilsang — shuncha sayqallashadi. Aksincha, unga ahamiyat bermasang va ko'ngil bo'lmasang, bir kun kelib hatto uni yo'qotib qo'yganingni ham, shuningdek, o'zingning tamom boshqa odam bo'lib qolganingni ham bilmay qolasan. Chunki har qanday unutilgan hunar: «Mana men ketdim» deb xabar berib yo'qolmaydi. Bir marta yo'qotgan hunaringning ketiga qayta tushsang — bu avvalgisidan ham qiyinroq bo'ladi.

Jon quvvatining ta'rifi — juda keng narsa. Biroq hammasini yozib ulgurish qiyin. Bu kuch shunday kuchki, u seni tashqi dunyodan topgan barcha bilimlaringni o'zida mahkam saqlab tura olish qobiliyatiga ega. Shunday qilib, biz yuqorida kishi o'z topgan narsasini mudom parvarish qilib bormasa, uning eng nozik tomonlarini unutib qo'yadi, dedik. Keyinchalik borib, bu odam, shu hunarini, ya'ni topgan narsasini saqlaydigan jonidan ham ayrildi. Keyin esa — bularni qayta tiklashning hech iloji yo'q...

Bu quvvatning ichida ortiq uchta quvvat borki, zinhor uni yo'qotib qo'yishdan ehtiyot bo'lish kerak. Uni yo'qotgan kishi — odamgarchiligini ham yo'qotib, hayvon qatoriga qo'shilib qolishi hech gap emas.

Birinchi quvvat: buni ruslar podvijnoy element, deb atashadi. Bu nima degani? Bu — ko'rgan, bilgan, eshitgan narsalaringni zudlik-ziyraklik bilan uqib, faqat uqish bilangina kifoyalanmay, uning qayerdan paydo bo'lgani va oxiri nima bilan tugashini ham melohaza bilan muhokama qilib ko'rishga seni majbur etadi. Agar senda bu fazilat bo'lmasa, ming o'qiganing bilan baribir odam bo'lishing qiyin va zarur narsalarni o'z vaqtida uqib ololmay, vaqt

o'tgach: «Attang, bunday qilsam bo'larkan! Unday qilsam bo'larkan!» — deb pushaymon bo'lib, mudom hamma yaxshi narsadan g'ofil qolib yuraverasan.

Ikkinchi quvvat: buni ruslar сита притягательная однородного, deyishadi. Bu biror narsani ko'rgan, bilgan, eshitgan bo'lsang va u senga ma'qul bo'lsa, sen darhol u narsani boshqa narsalarga o'xshashligi bormi yo yo'qligini, uning o'xshashlik darajasini tekshirasan. Har qalay bu seni qiziqtiradi va sen uni bilishga, boshqalardan so'rab surishtirishga harakat qilasan, ungacha esa hech tinib-tinchimaysan.

Uchinchi quvvat: bu tashqi dunyoning inson qalbiga ta'siridan olinadigan yaxshi-yomon fazilatlaridir. Agar sen qalbingni pok va toza tutsang, hamda uni turli-tuman narsalardan, manmanlik, maqtanchoqlik, mol-dunyoning ketidan quvishlik, yengiltaklik va beg'amlikdan ehtiyot saqlasang — unga chizilgan tashqi dunyo taassurotlari ham toza va ravshan bo'ladi va bunday taassurov qon-qoniga singib, uzoq vaqt esingda qoladi. Bordi-yu, qalbingni boyagi to'rtta yaramas odat bilan kirlatib qo'ysang, u holda qalb oinang buziladi — borliqni g'ubor va qiyshiq qilib ko'rsatadigan bo'ladi. Nihoyat, bunday buzib ko'rsatadigan qalb ko'zgisidan na kelajaging va na o'tmishing uchun hech qanday naf tegmaydi!

Tana quvvati bilan sirdan topilgan narsa sirtida saqlanadi. Buning otini davlat, boylik deb atashadi. Bu quvvatning ham o'ziga yarasha tashvishlari bor. Agar uni bilmasang, tarbiya qilmasang — bundan ham ayrilishing mumkin. Axir, jon quvvati kashf etmish narsalar: aql-idrok, ilm-hunar ham qaramasang, tarbiya qilmasang — so'nib bitishi va sen undan ayrilib qolishing mumkin edi-ku!

Shuningdek, har bir yaxshi narsaning o'ziga yarasha me'yori bor. Agar me'yoridan oshib ketsa — u yaramaydi. Zotan, har narsaning me'yorini bilish — bu juda katta ish, katta ishgina emas, katta san'at hamdir.

O'ylanmoqlik ham yaxshi narsa. Ammo ko'p o'ylab xayolga berilib ketishlik ham yaramaydi.

Ichmoq-yemoq, maishat qilmoq, ko'ngil xushlamoq, sevmoq-sevilmoq, quehmoq-suymoq, mol-dunyo to'plamoq, mansab orzu qilmoq, hiylakor bo'lmoq, aldanmaslik — bu narsalarning ham — hammasining me'yori bor. Me'yoridan oshib ketsa rasvosi chiqadi.

«Nimaning qizig'ini ko'p ko'rsang, o'shaning jabrini bir tortasan» — degan qadimgi donishmandlar. Boya aytib o'tganimiz, bizga ma'lum bo'lmish uchta quvvatning ikkitasi, ya'ni подвижной

элемент билан сила притягательная однородного — bu ikkalasi bir-biriga mutlaqo aloqador narsalardir. Hamma foydali ishlar ham shundan kelib chiqadi, shuningdek, hamma zararli ishlar ham. Mansabparastlik, maqtanchoqlik, badjahllik, yolg'onchilik va umuman shunga o'xshagan odamni aqldan ozdirib, yomon yo'lga boshlab kiradigan yaramas odatlarning hammasi shundan kelib chiqadi. Binobarin, kishi chuqur mulohaza yuritib, bunday yomon odatlardan o'zini imkoni boricha erta tutib ola bilmoq kerak.

Kishiga nima foyda-yu, nima zarar ekanini ajrim qiladigan kuch — aqldir. Lekin, yuqorida qayd etilgan yomon odatlarning barchasini birgina aql kuchi bilan daf qilib bo'lmaydi. Buning uchun katta g'ayrat ham kerak. Shundagina bu ikkalasi yengilmas kuch-quvvat paydo qiladi. Agar bu ikkovi kimda bor bo'lsa, buning ustiga hali yuqoridagi ikki quvvat qo'shilsa — nur ustiga a'lo nur: mingan otingni qayerdan solsang, shu yerdan kesib chiqadi. Bordiyu, bu ikki kuch oz bo'lsa, yoki biri bor bo'lib, biri yo'q bo'lsa — unda boyagi ikki quvvat go'yo egar-yugansiz asov otga o'xshaydi. Ma'lumki, asov ot egasiga bosh bermaydi: u o'zini istagancha toqqa, toshga urishi, suvga, jarga otishi mumkin. Bunday holda erking qo'lingdan ketadi va o'lguningcha dog'da ketasan...

QIRQ TO'RTINCHI SO'Z

Odamzodning eng yomon hunari talabsizlikdir¹. Ammo talab qiluvchilar ham, shuningdek, talabning o'zi ham bir necha turli bo'ladi; hamda shu talablarning ketiga tushgan odamlarga ular bir-biridan a'lo bo'lib ko'rinadi.

Inson bolasi xoh u talabli, xoh u talabsiz bo'lsin, uning tabiati birovning maqtovini eshitishni xohlab turadi. U qayerda va qaysi sohada ishlamasin, o' sohasidagi kishilar bilan sirdosh bo'ladi. Uning uchun o'zga sohadagi kishilarning «ha, barakalla!» sini eshitishdan ko'ra ko'proq, o'z sohasidagi kishilarning «ha, barakalla!» sini eshitish maroqliroq bo'ladi va u shuni istaydi.

Inson bolasi biror hunarning ketiga tushar ekan, avvalo o'z qadrini o'ylaydi.

Ba'zi birovlar mol-dunyo topish payiga tushishgan. Hasislik, hamkorlik qilib bo'lsa ham, mol topsam ekan. «Mol topgan erning yozig'i yo'q», «Moli borning yuzi yorug'» — deyishadi. Mol-

¹ Talab — bu yerda ilm-hunar va iste'dod ma'nosida.

dunyo ham foyda, ham xosiyat bo'ladi, deb o'ylashdi. Qozoqlarning hulqi bilan qaraganda, bu so'z bir hisobdan to'g'ri, biroq odamgarchilik, aql nuqtayi nazaridan qaraganda esa — mutlaqo noto'g'ridir. Mana shu yo'lda ba'zilar mulla aka, ba'zilar esa hoji aka atalaman, deb, shu harakatda yurishibdi...

Ushbu kunda ularning izlab topgan talablari o'qish, o'rganish natijasida topilgan talablar emas, balki odamlar yuzasidan o'rganilgan talablaridir.

Kitob orqali o'rganiladigan hunar uchun, avvalo, qalbni pok saqlash, undan keyin esa — toat-ibodat qilish kerak. Bordi-yu, qozoqlarning yuziga qarab hunar o'rganmoqchi bo'lsang, unda shu hunaringdan qolma, toat-ibodat qilib ovora bo'lib yurma, sening qalbingning pok ekanligini kim ko'rib o'tiribdi, deysan! Biroq qalbing toza bo'lmaguncha topgan-tutganingda qut-baraka bo'lmaydi.

Endi, bundan buyon mana shu gaplarga qarab ish tutsang yanglishmaysan.

QIRQ BESHINCHI SO'Z

...Inson farzandining kamolot darajasi — uning muhabbat, adolat va his-tuyg'u egasi bo'lishligidadir. Bu fazilatlarining kerak emas joyi yo'q, shuningdek, bular ishtirok etmaydigan joy ham bo'lmaydi... Ayg'ir o'z biyasiga ega bo'lishi uchun ham muhabbat, his kerak. Bu adolat, muhabbat, his kimda ko'proq bo'lsa — o'sha odam olim, o'sha odam oqildir. Biz o'z-o'zimizdan ilm kashf qilolmaymiz, balki yaratilib qo'yilgan narsalarni ko'rib, sezib, his qilib, aql mezonida o'lchab, keyin ilmga aylantiramiz.

MUNDARIJA

Qozoq adabiyotining faxri. <i>Nosir Fozilov</i>	3
---	---

SHE'RLAR

O'lan. <i>Mirtemir tarjimasi</i>	8
Burgutchi. <i>Uyg'un tarjimasi</i>	11
«Yoshlikdan bilim izlab yugurmadim». <i>Mirtemir tarjimasi</i>	14
«Qaridik, g'amga botdik, uyqu sergak». <i>Uyg'un tarjimasi</i>	15
«Qozog'im, sho'rlik yurtim, vayron yurtim». <i>Mirtemir tarjimasi</i>	17
«Qalbingda o'ting bo'lsa». <i>G'ulom Shodi tarjimasi</i>	18
«Men o'lanni yozmayman ermak uchun». <i>Mirtemir tarjimasi</i>	20
Yigit so'zi. <i>Uyg'un tarjimasi</i>	21
Ko'klam. <i>Mirtemir tarjimasi</i>	22
«Bozorga, qarab tursam, har kim borar». <i>Uyg'un tarjimasi</i>	24
«Yigitlar, o'yin arzon, kulki qimmat». <i>G'ulom Shodi tarjimasi</i>	25
Qiz so'zi. <i>Uyg'un tarjimasi</i>	29
Kuz. <i>Mirtemir tarjimasi</i>	31
«Yoz ketdi, qishning boshi, dala bejoy». <i>Mirtemir tarjimasi</i>	32
«Suluвлar sarasi». <i>Mirtemir tarjimasi</i>	34
«Sevgi tili — so'zsiz til». <i>Mirtemir tarjimasi</i>	37
«Talay so'z bundan burun ko'p aytganman». <i>Uyg'un tarjimasi</i>	37
«Och kishi tinchlannarmi to'y maguncha». <i>Mirtemir tarjimasi</i>	38
«Yoshlik o'tdi, bildingmi?» <i>Mirtemir tarjimasi</i>	40
«Molga do'stning do'sti yo'q moldan boshqa». <i>Uyg'un tarjimasi</i>	41
«Yuragim mening qirq yamoq». <i>Razzoq Abdurashidov tarjimasi</i>	42

POEMALAR

Iskandar. <i>Mirtemir tarjimasi</i>	43
Ma'sud. <i>Uyg'un tarjimasi</i>	47

NASIHA TLAR

Nasihatlar. <i>Nosir Fozilov tarjimasi</i>	51
--	----

1205.43

Adabiy-badiiy nashr

ABAY

TANLANGAN ASARLAR

Muharrir *Muhiddin Omon*,

Badiiy muharrir *Akrom Bahromov*

Texnik muharrir *Tatyana Xaritonova*

Musahhih *Dono To'ychiyeva*

Kompyuterda sahifalovchi *Jamila Turg'unova*

IB № 4847

Bosishga 07.09.09-y. ga ruxsat etildi. Bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$.
Tayms garniturasi. Ofset bosma. 5,46 shartli bosma toboq.
4,86 nashr tobog'i. Adadi 5000 nusxa. 277 raqamli buyurtma.
85-2009 raqamli shartnoma. Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining
G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
100128. Toshkent, Shayxontohur ko'chasi, 86.

Bizning internet manzilimiz: www.iptdgulom.uz

E-mail: iptdgulom@sarkor.uz

ISBN 978-9943-03-228-6

9 789943 032286